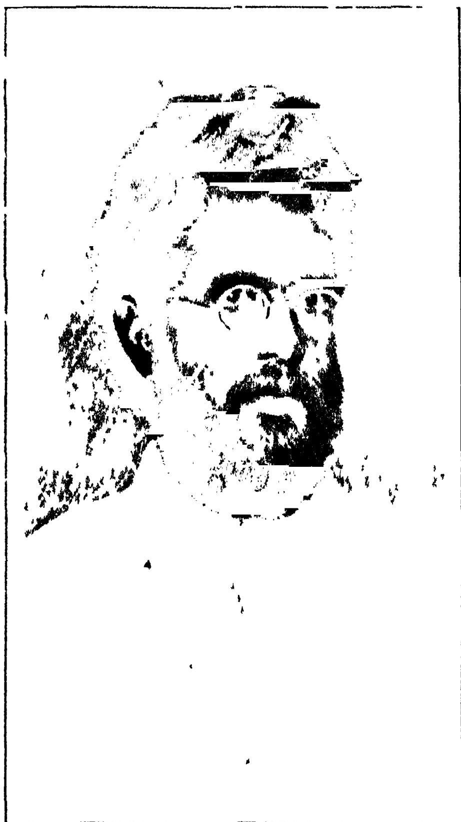

હિમાલયનો પ્રવાસ

અને

ઉત્તરાખંડની યાત્રા

લેખક

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર—અમદાવાદ

૦—૧૨—૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક
રામદાસ મોહનલાલ ગાંધી
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

*

સંવત ૧૯૮૫

પ્રસ્તાવના

‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ એ નામે કાકાસાહેબની એક લેખમાળા ‘વસન્ત’માં પ્રગટ થતી. ‘ઉત્તરાખંડની યાત્રા’ એવા નામે તેમની બીજી લેખમાળા તેઓ આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓના હસ્તલિખિત દ્વૈમાસિક ‘મધપૂડા’માં લખતા.

બન્ને લેખમાળાઓ કાકાસાહેબ જેલ જવાને લીધે અધૂરી રહી ગઈ છે. અધૂરી હોવા છતાં આ જાતનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં વિરલ હોવાથી અમે તે પ્રગટ કરી છે.

બુદ્ધગયા અને પાવાપુરી વાળા લેખો તો ‘નવજીવન’-ના વાચકોને હજુ તાજા તાજા જ લાગશે. તે પણ આ પુસ્તકમાં મુકી દેવાનો લોભ અમે રોકી નથી શક્યા.

મંત્રી

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અનુક્રમણિકા

હિમાલયનો પ્રવાસ

૧

નગાધિરાજ

સૌની અંદર પોતાની જન્મભૂમિનું સ્મરણ, જન્મભૂમિના વિરહ અને જન્મભૂમિએ પાછા પહોંચી જવાની ઇચ્છા નિત્ય જાગ્રત હોય છે જ. હિન્દુસ્તાનની જબરી શહેનશાહત મળી અને મીઠા અમૃત જેવા આંબા ખાવાને મળ્યા છતાં બાબરને મધ્ય એશિયાનાં એનાં તડબૂચ વારંવાર યાદ આવતાં, અને જન્મભૂમિનાં દર્શન જીવતાં એના ભાગ્યમાં ન હોય તોપણ અન્તે એનાં હાડકાં તો જન્મભૂમિમાં જ જઇને પડે એવી એની ઇચ્છા હતી. હિન્દુસ્તાનમાં આવીને નવાબી ઠાઠમાં રહેનાર અંગ્રેજને પણ છ માસની રજા લઇને સ્વદેશ જઈ આવ્યા વિના ચેન પડતું નથી. આવી જ જાતની કંઇક ઉત્કંઠા હિન્દુ લોકના મનમાં હિમાલયને વિષે છે. ઇતિહાસકાર આર્યોના મૂલસ્થાન તરીકે ભલે ઉત્તર ધ્રુવને કલ્પે, ભાષાશાસ્ત્રી એ માન ભલે મધ્ય એશિયાને આપે, દેશાભિમાની ભલે હિન્દુસ્તાનને જ આર્યોની

આદ્યભૂમિ સિદ્ધ કરે, પરંતુ રાષ્ટ્રહૃદયમાં વસતી પ્રેરણાને જો કંઈ ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હોય તો હિમાલય એ જ આપણું આર્યોનું આદ્યસ્થાન છે. રાય હો કે રંક, વૃદ્ધ હો કે યુવાન, પુરુષ હો કે સ્ત્રી, પ્રત્યેકને લાગે છે કે આયુષ્યમાં વધુ નહિ તો એક જ વાર હિમાલયનાં દર્શન કરીયે, હિમાલયનાં અમૃત જળનો આસ્વાદ લઈયે, હિમાલયની એકાદ વિશાળ શિલાની ઉપર બેસીને ક્ષણભર ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરીયે. જીંદગીનાં કરવાનાં તેટલાં કાર્યો સમેટાઇ જાય, ઇંદ્રિયોની બધી શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ જાય, જીર્ણ દેહ અને બાકી રહેલું આયુષ્ય ભારરૂપ લાગવા માંડે એટલે પછી આ દુનિયારૂપ પારકા ઘરમાં પડયા ન રહેતાં સ્વગૃહે જઇને જ મરીયે એવા ઉદ્દેશથી કેટલાયે હિન્દુઓ અન્નજળનો ત્યાગ કરીને દેહ પડે ત્યાં લગી હિમાલયમાં ઇશાન દિશા તરફ ચાલ ચાલ કરે છે. આપણા શાસ્ત્રકારો આ જ માર્ગ લખી ગયા છે. એકાદ રાજાનું રાજપાટ ગયું કે તે જશે હિમાલયમાં. ભર્તૃહરિ સરખાને ચાહે તેટલો વૈરાગ્ય ઉપજ્યો પણ તેનેયે હિમાલયને વિષેનો અનુરાગ અંશ પણ ઘટવાનો નહિ. ઉલટો એનો અનુરાગ વધારે વધારે ચડતો જશે. કોઈ વેપારીને દેવાળું કાઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો, કોઇ સોદાગરનું સર્વસ્વ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું, કોઇની સ્ત્રી કુલટા નીવડી, કોઇની પ્રજા ઉધળી ગઇ, કોઇને કંઈ રાજકીય કે સામાજક સંકટ માથે આવી પડયું, કોઇને પોતાના અધઃપાતને લીધે સમાજમાં મ્હોં બતાવવાપણું પણ ન રહ્યું, તો હિન્દુ મનુષ્ય આપઘાત નહિ કરે. પરમ દયાળુ મહાદેવ ઉપર હિન્દુને જેટલી શ્રદ્ધા છે તેટલી જ અટળ શ્રદ્ધા તેને

હિમાલયની ઉપર છે. પશુપતિનાથની જેમ હિમાલય પણ અશરણશરણ છે. રાષ્ટ્રોદ્ધારનું ચિંતન ચન્દ્રગુપ્તે હિમાલયમાં જઈને જ કર્યું હતું. સમર્થ રામદાસ સ્વામીને પણ રાષ્ટ્રોદ્ધાર કરવાની શક્તિ બજરંગ બલી રામદૂત પાસેથી હિમાલયમાં જ પ્રાપ્ત થઈ હતી. હિન્દુ ધર્મનું રહસ્ય અનાયાસે પ્રગટ થાય એવું પૃથ્વીની સપાટી ઉપર કોઈ સ્થાન હોય તો તે હિમાલય જ છે. શ્રી વેદવ્યાસે પોતાનો ગ્રંથસાગર હિમાલયને ખોળે બેસીને રચ્યો હતો. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે એમની વિશ્વવિખ્યાત પ્રસ્થાનત્રયી હિમાલયમાં જ લખી કાઢી હતી. અને સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થે પણ સનાતન ધર્મનાં તત્ત્વો આધુનિક જમાનાને કેવી રીતે લાગુ કરવાં એના વિચાર હિમાલયમાં જ કર્યા હતા. હિમાલય–આર્યોનું આ આદ્યસ્થાન, તપસ્વીઓની આ તપોભૂમિ, પુરુષાર્થી લોકોને માટે ચિંતન કરવાનું એકાન્ત સ્થાન, થાકયાંપાકયાંનો વિસામો, નિરાશી જનોનું સાન્ત્વન, ધર્મનું પીયેર, મુમૂર્ષુઓની અંતિમ દિશા, સાધકોનો આધાર, મહાદેવનું ધામ અને અવધૂતની પથારી છે. માણસોને તો શું, પશુ પક્ષીઓને પણ હિમાલયનો આધાર અપૂર્વ છે. સાગરને મળનારી અનેક નદીઓનો એ પિતા છે. એ જ સાગરમાંથી ઉદ્‌ભવેલાં વાદળાંનું એ તીર્થસ્થાન છે. કવિકુલગુરુએ એ 'દેવાત્મા નગાધિરાજ'ને પૃથ્વીનો માનદંડ કહ્યો છે તે અનેક અર્થે યથાર્થ છે. હિમાલય એ ભૂલોકનું સ્વર્ગ, યક્ષકિન્નરનું વસતિસ્થાન છે. જગતના સર્વ દુઃખોને સમાવી લે એટલો તે વિશાળ છે; સર્વ

ચિંતાગ્નિને શમાવી દે એટલો એ ઠંડો છે; કુબેરને પણ આશ્રય આપી શકે એટલો એ ધનાઢ્ય છે; અને મોક્ષની સીડી બની શકે એટલો એ ઊંચો છે. છેક બચપણથી હિમાલયનું નામ આપણે સાંભળતા આવ્યા છીયે. બાલવાર્તા, બાલગીત, પ્રવાસ કે યાત્રાવર્ણન, ઇતિહાસ કે પુરાણ વગેરે સર્વ સ્થળે જુઓ, બધે અંતિમ આશ્રય તો હિમાલયને વિષે જ મળવાનો. નાનપણથી જે આદર્શ રમણીય સ્થાન કલ્પનાસૃષ્ટિમાં આવ્યું હશે તે હિમાલયમાંથી જ કલ્પાયું હોવાનું.

અરે, આ હિમાલયે શું શું નથી જોયું ? પૃથ્વીપરના અસંખ્ય ધરતીકંપ અને આકાશમાંના હજારો ધૂમકેતુને આંખની પાંપણ પણ હાલવા દીધા વગર એણે જોયા છે. મહાદેવના વિવાહ એણે જ કરી આપ્યા છે. સતીના વિહારનું અને કુમારસંભવનું એણે જ અપત્યવાત્સલ્યથી કૌતુક કર્યું છે. રઘુકુળના ભગીરથ પર્યન્તની કઠણ તપસ્યાઓનો એ સાક્ષી છે. પાંડવોની મહાયાત્રા એણે જ સફળ કરી છે. પણ જૂની વાતો શા માટે ? સત્તાવનની સાલના પરાક્રમમાં અપજશ મળવાથી હતાશ ને નાસીપાસ થયેલા વીરોને અને મુત્સદ્દીઓને હિમાલયનો જ આશ્રય મળ્યો એવું સાંભળ્યું છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોવું હોય, પ્રાણીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચારવું હોય, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી શોધ કરવી હોય, ભવ્યતાનું જો તમારે દર્શન કરવું હોય, ધર્મતત્ત્વોને ઉકેલવાનો જો તમારે પ્રયત્ન કરવો હોય, તો હિમાલયમાં જ તમારૂં સમાધાન થવાનું; કારણ આર્યાવર્તના એકેએક જમાનાના પુરુષાર્થ હિમાલય જાણે છે.

હિમાલયમાં જવાની મારા હૃદયમાં પ્રથમ ઇચ્છા કયારે ઉત્પન્ન થઈ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ મારા જન્મની સાથે સાથે જ એ પણ જન્મી હશે. કદાચ ઉપર કહ્યું તેમ એ વંશપરંપરાગત રાષ્ટ્રીય ભાવના હશે. પ્રવાસનો વિચાર કરીયે એટલે ઘર છોડીને આપણે પરદેશ જઇયે છીયે એવી ભાવના મનમાં આવે છે. હિમાલય જવાનો મેં જ્યારે જ્યારે વિચાર કર્યો છે ત્યારે ત્યારે હું સ્વદેશે જવાનો છું, નહિ નહિ, સ્વગૃહે જવાનો છું એવી ભાવના મારા મનમાં પ્રબલ ઉઠતી અને મનમાં ને મનમાં મને ગલગલીયાં થતાં. હજુ પણ હિમાલયની વાત કોઇ કાઢે એટલે સાસરામાં રહેતી વહુઆરૂ પીયેરની વાત સાંભળીને જેટલી રાજી થાય તેટલો જ આનંદ થયા વગર રહેતો નથી. છોકરી પીયેરથી દૂર પડી એટલે તે સતત પીયેરને જ ઝંખ્યા કરે છે. આ ઝંખનાનું પરિણામ એ થાય છે કે પીયેરનું પ્રત્યક્ષ ચિત્ર એક બાજુ રહી જઇને તે પોતાના મનમાં એક પ્રેમચિત્ર નિર્માણ કરે છે. એને પોતાને માટે આ પ્રેમચિત્ર એ જ એક ખરી ચીજ છે. ઝંખના–ચિંતનનો ગુણ જ એવો છે કે જે વસ્તુ હોવી જોઇયે એવી ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ છે જ એવી ભાવના થાય છે. જગતમાં યથાતથા કોઇને જ્ઞાન થતું હોય તો તેમને ભલે થાય. જેને આપણે અનુભવનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહીયે છીયે તેની ઉપર પણ આપણી ઇંદ્રિયોનો રંગ ચડેલો હોય છે જ. એ કેવળ જ્ઞાન નથી હોતું. પ્રેમચિત્રની અંદર ઇંદ્રિયોનો રંગ નથી હોતો પરંતુ હૃદયનો રંગ હોય છે—આદર્શ ભાવનાઓનો રંગ હોય છે. અને તેથી એ ચિત્ર આપણા જીવને વિશેષ નજીકનું અને વિશેષ સત્ય

લાગે છે. તાર્કિક લોક ભલે આ ચિત્રને ખોટું ગણી કાઢે. સંસારનો અનુભવ અને સંસારનું રહસ્ય બધું તર્કની ચાળણીમાંથી ચાળી શકાતું નથી. તર્કને લાગે છે કે મેં ઠરાવી આપેલી વ્યવસ્થા જગતે માનવી જ જોઇયે, જે મારે ગળે નથી ઉતરતું તે સત્ય હોઇ જ ન શકે. અસ્તુ.

હવે પછી હિમાલયનાં હું જે શબ્દચિત્રો આપવાનો છું તે પ્રેમચિત્રો જ હોવાનાં. જે વસ્તુની ઉપર પ્રેમ બંધાયો તે વસ્તુનો પ્રેમરહિત વિચાર થઇ શકે જ નહિ. અર્થાત્ મારી પાસેથી પ્રેમચિત્ર છોડીને બીજી ભળતી ચીજની અપેક્ષા કોઈ નહિ કરે.

૨

ભીમતાલ

હિમાલય જવાનો હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં મારા મિત્ર સ્વામી આનન્દ આલમોડા જઈ પણ પહોંચ્યા. હું એક વર્ષ પછી ગયો. પ્રથમ વિચાર તો ગઢવાલ પ્રાન્તમાં શ્રીનગરની આસપાસ જઈને રહેવાનો હતો, કેમકે ત્યાં ઘણા ઋષિઓએ તપસ્યા કરી છે અને શ્રીનગર માતાજીનું જાગ્રત સિદ્ધપીઠ કહેવાય છે. પણ સ્વામી કુમાઉ પ્રદેશમાં આલમોડામાં જઈ રહ્યા હતા એટલે એમને મળવા સારૂ હું ત્યાં જ ગયો.

હિમાલયના પાંચ વિભાગ કલ્પેલા છેઃ કાશ્મીર, જાલંદર, ગઢવાલ (ઉત્તરાખંડ), કુમાઉ (કૂર્માંચલ) અને નેપાલ. ઉત્તરાખંડ પરમ પવિત્ર ગણાય છે. ગંગોત્રી, જમ્નોત્રી, કેદારનાથ, બદરીનારાયણ, પાંચપ્રયાગ અને પાંચકેદારનાથ, ઉત્તરકાશી, જ્યોતિર્મઠ અને તુંગનાથ વગેરે પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાનો આ જ વિભાગમાં આવેલાં છે. સંતમહંતો આ જ ભાગ પસંદ

કરતા. પણ એમ કહેવાય છે કે યાત્રાના માર્ગ અને સાધનો સુગમ થવાથી ત્યાં યાત્રાળુઓ હમણાં ઘણા જાય છે, તેથી સારા સારા સાધુઓએ ઉત્તરાખંડનો લગભગ ત્યાગ કર્યો છે. તેઓમાંના ઘણા છૂપી રીતે કુમાઉંમાં જઈ રહે છે. કુમાઉંમાં સ્વામી જાહેર રીતે જ રહેતા હતા. કુમાઉં પ્રાન્ત અત્યન્ત રમણીય અને ફળદ્રુપ છે. આ જ પ્રાંતમાં સ્વામી વિવેકાનંદજીનો માયાવતી મઠ છે.

માયાવતી આલમોડાથી લગભગ ૫૦ માઇલ દૂર હશે. પ્રવૃત્તિમાં પડેલા આપણા જેવા લોકોને ચોવીસ કલાકની નિવૃત્તિ મળે તો આપણે તે પચાવી શકતા નથી. કદાચ એ જ ઉદ્દેશથી સ્વામી વિવેકાનંદજીએ માયાવતીમાં એક છાપખાનું રાખ્યું અને ત્યાંથી હિન્દુસ્તાનને જગાડવા માટે અથવા જાગેલા હિન્દુસ્તાનનો સંદેશો દુનિયાને પહોંચાડવાને માટે 'પ્રબુદ્ધ ભારત' એ માસિક મદ્રાસથી તેઓ માયાવતી લઈ ગયા. ત્યાં એક આધ્યાત્મિક પાઠશાળા સ્થાપવાનો એમનો વિચાર હતો. સ્વામીને પણ નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ સૂઝી. આલમોડામાં એક અંગ્રેજી નિશાળ હતી ત્યાં ભણાવવા બેઠા. ત્યાં તેઓ ધર્મના વર્ગો ચલાવતા, દૂધ ઉપર રહેતા અને ગાયત્રીપુરશ્ચરણ કરતા. હું ત્યાં જ જવાને નીકળ્યો. આલમોડા જવાને રેલથી કાઠગોદામ સુધી જવું પડે છે. ત્યાંથી ૩૭ માઇલ ઉપર આલમોડા છે.

બરેલી જંક્શન સુધી લોકોની ભીડ ખૂબ હતી. પછી ભીડ ઓછી થવા લાગી. હલદ્વાની સ્ટેશન ઉપર બધા મુસાફરો ઉતરી પડ્યા. કાઠગોદામ છેલ્લું સ્ટેશન ટર્મિનસ

છે. ત્યાં તો બહુ જ ઓછા લોકો રહ્યા હતા તેથી બહુ જ ઉદાસ ઉદાસ જેવું લાગતું હતું. કોણ જાણે શાથી મારા મનમાં 'Burial of Sir John Moore'ની કાવતા ઘૂમવા લાગી. મેં કહ્યું, "ભુવા, પાંડવોએ જ્યારે સ્વર્ગારોહણ કર્યું ત્યારે પણ તેમને આમ જ થયું હશે. ભીડ તો પાછળ રહી અને આપણે એકલા હિમાલય ઉપર ચડીયે છીયે. પાંડવોને શું, દરેક જીવને એમ જ થાય છે. સ્નેહીઓનો સમૂહ અને ઇંદ્રિયકલાપ એક પછી એક છોડતો જાય છે અને આખરે ધર્મકર્મને સાથે લઇને માણુસ યમઘાટ ચડે છે." પણ આ ઉદાસીનતા ક્ષણજીવી હતી. અમે દોઢેક માઇલ ગયા હોઇશું કે હિમાલયની અસર થવા માંડી. પાસે રામગંગા વહેતી હતી. રામગંગાએ કહ્યું, "બચ્ચા, આ તારા દુન્યવી વિચારો છોડી દે. અહીંઆં કેટલાંયે ઝાડ ઉગે છે, સૂકાય છે અને સડે છે; કેટલાયે પત્થરો તૈયાર થાય છે અને તૂટી જાય છે; ટેકરીઓ તૂટી પડે છે અને ગામડાંઓ ખીણોમાં સમાય છે; પણ અહીં કોઇ હસતું પણ નથી ને રોતું પણ નથી. અહીંઆં સમૃદ્ધિ છે, ઉડાઉપણું છે, બેફિકરી છે. અહીંઆં વિચાર કરે, ચિંતા કરે તે પાપી.

રામગંગા આવો ઉપદેશ ન કરત તોપણ મારી ઉદાસીનતા ઉડી જાત, કેમકે આસપાસનાં ઝાડ ઉપર વનસ્પતિનાં અસંખ્ય બાળકો ફૂલ્યાં હતાં. એમની સુગંધ ઉન્માદકારી હતી, પણ વિલાસપ્રેરક નહોતી. અમે આગળ ચાલ્યા. પહાડ ચડવા લાગ્યા. જેમ જેમ ઉપર જઇયે તેમ તેમ પહાડની શોભા અને કુદરતની ભવ્યતા વધતી જતી હતી. નાનાં છોકરાંઓ સમુદ્રકિનારે જાય છે ત્યારે ત્યાંની

ચાંદી જેવી છીપો જોઇને બધી ગજવામાં ભરી લઉં એમ તેમને થાય છે. પણ અરધોએક કલાક ફર્યા પછી અસંખ્ય છીપો જોઇને જ તે ધરાઇ જાય છે, અને પછી ગજવામાં ભરેલી બધી છીપો પણ ફેંકી દે છે; બહુ તો યાદગીરી માટે એકાદ છીપ રાખી લે છે. પાંચ માઇલ ચડ્યા પછી એક એવો સુંદર પહાડ આવ્યો, તૂટી ગયેલા પડખામાં રંગરંગના પત્થરનાં એવાં મઝેનાં પડ હતાં અને અમારો રસ્તો એવો વાંકોચુંકો હતો (જેથી પહાડની બધી બાજુની સુંદરતા અમે જોઇ શકતા હતા) કે મને થયું કે આ પહાડને મહારાષ્ટ્રમાં લઇ જાઉં તો કેવું સુંદર! બીજી જ ક્ષણે મનમાં વિચાર આવ્યો, શું પોતાના જ મહેલમાં સુંદર લાગતી એક વસ્તુ એક ઓરડીમાંથી કાઢીને બીજીમાં રાજા લઇ જાય છે? બધી ઓરડીઓ રાજાની જ છે, અને જે વસ્તુ જ્યાં ગોઠવાઇ છે ત્યાં જ તે યથાયોગ્ય છે. મહારાષ્ટ્રના લોકોને જો આ સુંદરતાનો અનુભવ કરવો હોય તો તેઓએ અહીં આવીને કરી લેવો. આપણા લોકો પૈસા મેળવવા માટે અથવા એવા જ સાંસારિક હેતુથી થોડુંઘણું સ્થલાન્તર કરે છે; સૃષ્ટિની શોભા જોવા માટે અથવા દેવદર્શન કરવા માટે બહાર નથી નીકળતા. તેમને તે સ્વચ્છંદ લાગે છે. શું દેવદર્શન કરવું એ આપણી ફરજ નથી? ચાર ધામની યાત્રા કરવામાં પુણ્યની સીમા છે એવું નક્કી કરનાર આપણા ઋષિમુનિઓ સાચા દેશભક્ત હતા. આજે આપણામાં દેશાભિમાન છે, દેશભક્તિ બહુ ઓછી છે. ઉન્માદમાં મેં કહ્યું, "ભાઇ પહાડ, તું અહીંઆં જ સુખેથી રહેજે. તને હું કનડીશ નહિ. મારા મહારાષ્ટ્રીય ભાઇઓને જ અહીં મોકલીશ. તેઓ

આવશે ત્યારે તારા આ અમીજલથી અને સુગંધી પવનથી તેમનો સત્કાર કરજે. આ છે મારા પ્રણામ!" બપોર પહેલાં અમારે ભીમતાલ પહોંચી જવું હતું માટે પહાડની એક ખીણમાં ભાંગી પડેલી લોઢું ગાળવાની એક ભઠ્ઠી કોણે અને ક્યારે બાંધી હતી એની તપાસ કરવાની અમે દરકાર કરી નહિ.

હિમાલયના પહાડ બહુ વિચિત્ર છે. સામે એક ગગન-સ્પર્શી પહાડ દેખાય અને આપણને એમ થાય કે આની ઉપર પહોંચીયે એટલે ત્યાંથી ઉતરવાનું હશે. લગભગ ઉપર પહોંચીયે ત્યાં સુધી આવી જ ભાવના રહે છે. પણ ઉપર પહોંચીને જુઓ તો શું? આપણે તો બીજા એક પ્રચંડ પહાડની તળેટીમાં જ છીયે! હરે રામ! આ પહાડ પણ પાછો ચડવો રહ્યો! વધારે થાક્યા ન હોઇયે તો બીજી જ ક્ષણે વિચાર આવે, ઠીક છે. વધારે દૂર સુધી જોઈ શકીશું, કુદરતની વિશાળતા નજરે આવશે અને આજે જ આપણું ભાગ્ય ખુલશે—વખતે બરફનું દર્શન થશે. માથા ઉપર બરફનો કિરીટ ધારણ કરીને વાનપ્રસ્થ દશામાં ધ્યાન કરવા બેઠેલા નગાધિરાજનાં દર્શન કરવાની લાલસા હવે અનિવાર્ય થઇ હતી. પણ તે દિવસે બરફનું દર્શન કરવાનું અમારા ભાગ્યમાં નહોતું. બીજો પહાડ માંડમાંડ ચડયા ત્યાં તો ત્રીજો હાજર. હવે તો અમારી ધીરજ ખૂટી. શું દરેક પહાડ એ આ સ્વર્ગારોહણનું એક એક પગથીઉં હશે? તડકો વધ્યો, અમે તપી ગયા, અને કુદરતે રુદ્રાવતાર ધારણ કર્યો. આખરે અમે ભીમતાલ આવી પહોંચ્યા.

મેં સાચાં કે કાલ્પનિક સુંદર સુંદર સરોવરો જોયાં ન હતાં એમ ન હતું. સર વૉલ્ટર સ્કૉટની સરોવિહારિણી (લેડી ઑફધ લેક)માંનું એક સુંદર સરોવરનું છટાવદાર શબ્દચિત્ર જોયું હતું. પણ ભીમતાલનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કંઈ અલૌકિક હતું. એ પ્રદેશનું પ્રાચીન નામ 'ષષ્ટિખાત' છે, કેમકે આસપાસ નાનાં મોટાં મળીને સાઠ સરોવર છે. એમાં ભીમતાલ અને નૈનિતાલ આ બે જ સુવિખ્યાત છે. નૈનિતાલ ભીમતાલથી બાર પંદર માઇલ છે. નૈનિતાલ હવે યુરોપીઅન શહેર બની ગયું છે. એનું વર્ણન યથાપ્રસંગે આવશે. ભીમતાલ એ બહુ જ ઉંચા ડુંગરની સપાટી ઉપર ત્રણ પહાડોની વચ્ચે એક ખાડો રહેવાથી બનેલું છે, તેથી બહુ જ ઉંડું છે. પાણી સ્ફટિક જેવું નિર્મળ છે. સરોવરનો આકાર એક વાંકાચુંકા ત્રિકોણ જેવો છે. અને કુદરતે આ સરોવરની સૌંદર્યપૂર્તિ કરવા માટે સરોવરની મધ્યમાં એક નાનો સરખો દ્વીપ સરજેલો છે. ત્યાં અમે પહોંચ્યા અને ત્યાં અમને એવો ઠંડો પવન મળ્યો કે ક્ષણમાં અમારો બધો તાપ અને થાક ઉતરી ગયો. સરોવરનો કાંઠો જરા અટપટો હતો. કાંઠા પર જ્યાં ત્યાં પથરા પથરાયેલા હતા. અને આ ઉભો કાંઠો ઉતરીને પાણી સુધી પહોંચવું સહેલું નહોતું. છતાં આટલું સુંદર પાણી છોડવાની કોની મગદુર હોય ? હિંમત કરીને હું તો ઉતર્યો અને પાણીમાં પડયો. અરરર ! આ તે પાણી કે સહસ્ર વીંછી ? મને લાગ્યું કે મારા પાતળા શરીરનો ઘેરાવો પણ સંકોચાઇને બે ત્રણ તસુ ઓછો થયો હશે. જીવ બચાવવા ખાતર મેં જોરથી હાથપગ વીંઝયા. અને પછીનો આનંદ શી રીતે વર્ણવું ? કાંઠા ઉપર બેઠેલા બુવા રીસાયા ન હોત

તો કાંઠા ઉપર આવવાનું મને સૂઝત પણ નહિ. મને થયું, બાણભટ્ટે વર્ણવેલું અચ્છોદ સરોવર શું આવું જ હશે ? હું કાદમ્બરીમય થઈ ગયો. પેલા બેટની પાછળથી નૌકાવિહાર કરતી કાદમ્બરી કે મહાશ્વેતા હમણાં નીકળશે એવા કલ્પના-તરંગમાં હું હતો એટલામાં બેટ પાછળથી એક સફેદ નૌકા આવી. હાય રે હાય ! ગયું—મારૂં બધું કાવ્ય ગયું ! બોટમાં તો હાથમાં માછલીઓ મારવાનો ચાબુક એવા બે સોલ્જર હતા. હું વાલ્મીકિ હોત તો પેલા અરસિક ઝખ મારનાર (ઝખ=ઝષ=માછલીઓ) ગોરાઓને દારુણ શાપ આપત. કાવ્યગગનમાંથી ઉતર્યો ત્યારે ખબર પડી કે પેટમાં સખત ભૂખ લાગી છે. પેટ ભરીને ખાધું, આંખ ભરીને ઉંઘી લીધું, હાથપગ ભરીને થાક ઉતાર્યો, રામસિંહને જગાડ્યો અને રામગઢ તરફ ચાલ્યા. આવી રીતે અરધા દિવસમાં હિમાલયની ચૌદ માઇલની મુસાફરી પૂરી થઇ.

3

सच्चित्सुख तो तू परब्रह्म केवल

ભીમતાલથી આગળ ચાલ્યા. રસ્તો સપાટ હતો. દૂર ડાબી બાજુએ હારબંધ રાવટીઓ દેખાતી હતી. માંદા સોલ્જરો ત્યાં રહેતા એમ પૂછતાં ખબર પડી. પહાડના માથા પર આખરે પહોંચ્યા. અપાર આનંદ થયો અને ચિરપરિચિત સપાટ ભૂમિ જોઈ અમે જોસભેર ચાલવા લાગ્યા.

પણ હિમાલયે તો એક જ દિવસમાં જાણે બધાય પાઠો શીખવી નાખવા હોય તેમ ફરી અમારા અભિમાન ઉપર આઘાત કર્યો. અરેબિયન નાઈટ્સમાં અથવા પંચતંત્રમાં એક વાર્તામાંથી નવી વાર્તા ફૂટે છે તે પ્રમાણે આ પર્વત-શિખર ઉપર પ્રશસ્તપણે બેઠેલો એક નવો જ પહાડ આવી પડ્યો. ચાર મજૂરના ખભા ઉપર આરામ ખુરસીમાં કોઈ અમીર બેઠો હોય તે જ ગંભીર ભવ્યતાથી અને પોતાની મહત્તાનું પરિપૂર્ણ ભાન હોય એવી સ્વાભાવિકતાથી એ પહાડ બિરાજેલો હતો. જો એ ઊભો થાત તો ? મને લાગે છે કે આકાશનો ચંદરવો ચીરાઈ જ જાત !

આટલો બધો મોટો પહાડ ચડવો હતો, તેથી અમારી પાસેનો સામાનસુમાનનો ભાર મજૂરને આપી દીધો, અભિમાનનો ભાર તળેટીએ જ મુકયો, અને તદ્દન વાદળાં સમાન હલકા થઇને અમે ચડવા માંડયું. ચડ ચડ — છેક સાંજ સુધી ચડ ચડ કર્યું.

રસ્તામાં એક જાતનાં ફૂલ ખીલી રહ્યાં હતાં. આકારે એ બારમાસીનાં ફૂલ જેવાં, અને રંગે સારી પેઠે કઢેલા દૂધની મલાઇ જેટલાં પીળાશવાળાં હતાં. સુવાસની મધુરતાની તો વાત જ શી? સુવાસ ગુલાબને મળતી, પણ ગુલાબ જેટલી ઉગ્ર નહિ. આ લજ્જાવિનયસંપન્ન ફૂલોને જોઈ હું પ્રસન્ન થયો. મારો અધ્વખેદ નીકળી ગયો. આવાં સુંદર અને આતિથ્યશીલ ફૂલોનું નામ ન જાણું તો મારાથી કેમ રહેવાય? પણ રસ્તામાં કોઇ માણસ જ ન મળ્યું. મજૂર તો તેના મજૂરધર્મને વફાદાર રહીને પાછળ પડી ગયો હતો. તેની રાહ જોવા જેટલો સમય ન હતો; અને નામ જાણ્યા વગર આગળ ચાલવાની હિંમત ચાલતી ન હતી. એટલામાં પહાડની એક પગદંડી ઉપરથી કોઇ પહાડી ઉતરી આવતો જણાયો. પગદંડી એટલે કેડી. હિમાલયની કેડી એટલી અઘરી હોય છે કે માણસની કેડ જ ભાંગી નાખે. પેલા પહાડીને મેં હિન્દીમાં અથવા સાચું કહીયે તો મારે મન તે વખતે હિન્દી લાગતી ભાષામાં ફૂલ વિષે કેટલાક પ્રશ્ન પૂછ્યા. તેણે પહાડી હિન્દીમાં જવાબ આપ્યો. પણ મને લાગતું નથી મારા પ્રશ્નો એ સમજી શકયો હોય. હું તો એના જવાબનો એક બ્રહ્માક્ષરે સમજી ન શકાયે.

પણ આ સંભાષણમાંથી (આને સં-ભાષણ કહેવાય કે નહિ એ હું નથી જાણતો.) ફૂલનું નામ તો મને જડી ગયું. એસીરિયાના શરશીર્ષ લિપિના શિલાલેખો કોઇ વિદ્વાન વાંચે અને તેનો અર્થ કરે તેટલા જ પ્રયાસથી મેં જાણી લીધું કે ફૂલનું નામ 'ફૂજો' હતું. મને લાગે છે પહાડી ભાષામાં આ શબ્દ ભારે લલિત ગણાતો હશે. મને પોતાને તો તે નામ ઉપર બિલકુલ મોહ ઉપજ્યો નહિ.

દૂર દૂર હવે ક્ષિતિજ દેખાવા લાગ્યું. ત્યાં ઘણાં ધીચ વાદળાં હતાં. વાદળાં ઉપર આરસપહાણના પર્વતશિખર જેવું કંઇક દેખાતું હતું. વાદળાં, તળેટીનો ભાગ ઢંકાઇ ગયેલો હોવાથી આકાશમાં ઉડતું એ એક મૈનાક પર્વતનું બચ્ચું હોય તેવાં જ લાગતાં હતાં. બીજે દિવસે મને ખબર પડી કે તે પવિત્ર નંદાદેવીનું શિખર હતું.

થોડું ઉતરી અમે રામગઢ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક નાની સરખી ધર્મશાળા હતી. અથવા ધર્મશાળા શાની ? પાંચ ફૂટ ઉંચી અને એક નાના બારણા સિવાય કોઇ જગાએ એક કાણું સરખું ન મળે એવી ઓરડીઓની હાર ! ગધેડાઓ પણ તેમાં રહેવાને રાજી ન હોય. બનિયા પાસેથી દાળ ચોખા અને બટાટા ખરીદી લીધેલાં. બનિયાએ બે ત્રણ વાસણો પણ આપ્યાં. અમે મનમાં કહ્યું, 'કેવો ભલો વાણીઓ ! રાંધવાને વાસણો પણ આપે છે !' પાછળથી ખબર પડી કે પહાડમાં તો એ રિવાજ જ છે. આટા ચાવલની કિંમત લે છે તેમાં જ બાનયા વાસણનું ભાડું પણ ગણી લે છે. તોપણ એ ત્યાંનો રિવાજ બહુ સુંદર છે એમાં કંઇ

શંકા નથી. જેમતેમ રાંધીને અરધુંપરધું ખાધું, કેમકે અમારી રસોઈ બરાબર બની નહોતી.

ધર્મશાળાની સુરત જોઇ બહાર ખુલ્લામાં સુવાનો અમે વિચાર રાખ્યો અને પથારી કરી. એટલામાં હિમાલય કહે, ' ચાલો, નવો પાઠ લો.' એટલી સખ્ત ટાઢ વાવા લાગી કે મંત્રમુગ્ધ સાપ જેમ પોતાની મેળે ટોપલીમાં ભરાઇ જાય તેમ પથારી લઇને હવે ખૂબસુરત લાગતી પેલી ઓરડીની અંદર અમે ઘુસી ગયા; અને ઓરડીમાં એક પણ બારી ન રાખી એમાં ધર્મશાળા બાંધનાર શિલ્પીએ મયાસુર કરતાંયે અધિક કૌશલ્ય વાપર્યું છે એવી અમને ખાત્રી થઇ.

આખો દિવસ ચાલ ચાલ કર્યું હતું. પહેલવહેલી જ આટલી વીસ માઇલ લાંબી મુસાફરી થઇ હતી. રાત્રે પેટમાં પણ પૂરૂં પડયું ન હતું. અને ટાઢ તો કહે કે મારૂં કામ. આથી બહુ વીનવ્યા છતાં ઉંઘ તો પાસે ઢુકી જ નહિ.

નિદ્રાદેવી ન આવી એટલે તેની નિત્યવૈરિણી ચિંતા અને કલ્પના હાજર થઈ. હું વિચારમાં પડયો. ઘરબાર છોડીને, સમાજની સેવા કરવાનું છોડીને, પુસ્તકો વાંચવાનું છોડીને, છાપાંઓમાં લેખ લખવાનું છોડીને હું શા માટે અહીં આવ્યો? ઇશ્વરે મને જે સ્થાનમાં સરજ્યો તે સ્વાભાવિક સ્થાન છોડીને આ અજાણ્યા મુલકમાં હું શું કામ આવ્યો? મને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો હતો અને હિમાલય એ વૈરાગ્યનું મોસાળ છે, તેથી શું હું અહીં આવ્યો હોઇશ? હિમાલયમાં જો વૈરાગ્ય હોત તો પેલા ગોરાઓ

શા માટે ભીમતાલમાં જઈને માછલાં મારત? શા માટે રામગઢનો બનિયો ઘરાકો પાસેથી વધારેમાં વધારે નફો લેવા મથત? મેદાનમાં જેવા લોકો છે તેવા જ લોકો આ પહાડ પર પણ છે. અહીં પણ સ્ત્રી પોતાના પતિ સાથે લડે છે, પોસ્ટ માસ્તર દીકરો પોતાનું માનતો નથી એવી ફરિયાદ કરે છે, અને લોકો ઢોર પાસે તેમના ગજા ઉપરાંત કામ કરાવે છે. બેશક, પહાડોમાં વેપાર વધ્યો નથી, રેલવે આવી નથી, વસ્તી ગીચ નથી, અને ઉપલાં કારણોને લીધે સમાજમાં જે સડો પેસે છે તે અહીં પેઠો નથી.

આ પારકા મુલકમાં મારી ભાષા કોઈ જાણે નહિ, મને કોઈ ઓળખે નહિ, સગુંવહાલું કોઈ ન મળે, જે વૈરાગ્યને માટે હું અહીં આવ્યો તેનું અહીં નામ કે નિશાન ન મળે, એ ખ્યાલથી મનમાં ગભરાટ થવા લાગ્યો, અને બહાર વીંછી જેવી ટાઢ હોવા છતાં એક કંબલ ઓઢીને હું બહાર ગયો. હિમાલયની મુસાફરીમાં સોયથી સીવેલું કંઈ કપડું વાપરવું નહિ એવો મારો નિશ્ચય હતો. દહાડે તો ધોતીઉં, ખેસ અને કાનનું રક્ષણ કરવા મફલર એટલું જ હું પહેરતો. રાત્રે પાથરવા એક ચટાઈ અને કંબલ રાખતો અને ઓઢવા પછેડી અને જાંબલી રંગનું એક રેશમી અબોટીઉં લેતો.

બહાર આવ્યો ત્યારે આકાશ નિરભ્ર હતું; નક્ષત્રો અદ્ભુત કાન્તિથી ચમકતાં હતાં. હું હિમાલયમાં આવ્યો તે પહેલાં મારા એક રસિક મિત્રે તારાઓ સાથે મારી ખૂબ ઓળખાણ કરાવી આપી હતી. તારાઓ મારા દોસ્ત

બની ગયા હતા. પૌર્ણિમાના ચંદ્રથી પણ બ્હી ન જાય એવા બધા તારાઓને હું ઓળખતો હતો. તેમની તરફ મેં જોયું. તેમણે કહ્યું, 'ભાઈ, શા માટે બ્હીયે છે ? આ તે વળી શાનો પારકો મુલક ? શું અહીંઆં તારૂં સગુંવ્હાલું કોઈ નથી ? જો અમે આટલા બધા તારા દોસ્ત અહીં પણ જેવા ને તેવા તારી સાથે જ છીયે. બે ઘડી થોભીશ તો બીજા પણ પેલા પહાડ ઉપરથી હમણાં ઉંચે આવશે. શું તું અમને ભૂલી ગયો ? શું તારા અને અમારા સરજનહારને ભૂલી ગયો ? ક્યાં ગયો તારો પ્રણવજાપ ? ક્યાં ગયો તારો ગીતાપાઠ ?

मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः।
न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः आत्मैव रिपुरात्मनः।

એ બધું તું જ કહેતો હતો ને ? આજે જ સવારે પેલી નદીએ તને શું કહ્યું હતું ? પેલો પહાડ જોઇને તને શા વિચાર આવ્યા હતા ? પેલા 'કૂન્જે' કૂલોની વિશ્વસેવાની તારી ઉપર કશી અસર નથી થઈ ? નંદાદેવીનું દર્શન શું વિફળ ગયું ? છોડી દે આ ક્ષુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્ય, ત્યાગી દે મનના ઉદ્વેગને.' હિમાલયમાં પણ વૈરાગ્ય ન મળે એની મારી અશ્રદ્ધા ઉડી ગઈ. બાહ્યસૃષ્ટિ અને અંતઃસૃષ્ટિ વચ્ચે તાદાત્મ્ય જામી ગયું અને મને શાન્તિ વળી. હું સૂઇ ગયો.

સવારે ઉઠીને આગળ ચાલ્યા. આજે તો ઉતરવાનું હતું. જેટલા ચડ્યા તેટલું જ ઉતરવું પડ્યું. રોમન લોકોને પોતાનું મહાસામ્રાજ્ય ગુમાવતાં પણ આટલું દુઃખ થયું નહિ હોય. કેટલી મુસીબતે ચડ્યા હતા, છતાં આખરે ઉતરવું તો

પડયું. હિમાલયમાં ચાલવાનો એક નવો અનુભવ મળ્યો. ઉપર ચડતાં થાક લાગે છે ખરો, પણ તે થાક ક્ષણિક હોય છે. પણ સીધો ઉતાર ઉતરતાં જે આયાસ પડે છે તેથી તો માણસના સાંધેસાંધા નરમ જ થઇ જાય છે. આવો ઉતરવાનો અનુભવ મળતાં જ મેં મનમાં કહ્યું, 'સ્વર્ગ સુધી ચડવાનું હોય તો એ બહેતર; પણ હે વિધાતા, આવી ઉતાર ઉતરવાની સજા કોઇ કાળે शिरसि मा लिख, मा लिख, मा लिख.

અહીંનો પ્રદેશમાત્ર ભારે રળીઆમણો હતો. આપણે ત્યાંનાં સરૂનાં ઝાડ જેવાં, ચીડ અને દેવદાર જેવાં ભવ્ય વૃક્ષોની ઘટા અનુપમ છાયા વિસ્તારતી હતી. પણ ખરી ગમ્મત તો નીચે પડીને સુકાઇ ગયેલાં સળી જેવાં પાંદડાં ઉપરથી જ્યારે પગ લપસતો ત્યારે આવતી. હસવું કે રડવું એ જ ન સમજાતું!

આ પ્રદેશમાં થોડી ખેતી પણ થતી લાગી, કેમકે રસ્તામાં એક નાનકડું પહાડી ગામડું આવ્યું. ત્યાં બે ચાર ખેડૂતો નવું અનાજ વાવલી રહ્યા હતા. પવનનું નામ ન હતું, તેથી બે જણ એક પછેડી વતી પવન નાંખતા હતા.

રસ્તામાં ચીડનાં મોટાં મોટાં ફૂલ પડેલાં દીઠાં. એ ફૂલનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. ફૂલ નાળિયેર કરતાં મોટું હોય છે. એની પાંખડી બાવળના લાકડા કરતાં કઠણ હોય છે, છતાં આ ફૂલ આકારે બહુ સુંદર હોય છે. એક દીંટના માથામાંથી આંગળી જેવડી જેવડી અસંખ્ય પાંખડીઓનો જાણે એક ફુવારો જ ફૂટ્યો હોય છે. પણ રંગ કે વાસનું તો નામ જ ન પૂછો. લાકડાનો જ રંગ ને લાકડાની જ

વાસ. દેવદાર અને ચીડ જેવાં વૃક્ષો હિમાલયને જ શોભે. કુદરતનો વિશાળ વૈભવ જોઇ હું તો દિઙ્મૂઢ થઇ ગયો, અને ગાવા લાગ્યો:

रामा दयाघना, क्षमा करुनि मज पाही,
 रामा दयाघना०
कोठिल कोण मी, न जाणिला हा पत्ता
आज वरि अज्ञानें, मिरवीली विद्वत्ता,
देहात्मत्वाची स्थिति झाली उन्मत्ता,
येउनि जन्मारे व्यर्थ शिणविली आई,
 होचे मनि खाई—
 रामा दयाघना०

સાચે જ નકામું જીવન ગાળીને મેં માને ભારે મારી હતી. જનની જ નહિ, પણ જન્મભૂમિને પણ. મારા પાછલા જીવન ઉપર મનમાં તિરસ્કાર ઉપજ્યો. અજ્ઞાનને લીધે હું વિદ્વત્તાની શેખી મારતો; પોતે અંધકારમાં રહ્યો રહ્યો લોકો આગળ પ્રકાશની વાતો કરતો. મેં ભજન આગળ ચલાવ્યું:

करुणासागरा ! राघवा रघुराजा !
विषयीं पांगला नका करू जीव माझा

. . . . .

भुलुनि प्रपंचारे, श्रमुनि श्रमुनि ठायीं ठायीं,
 हरुनि वय आयीं—
 रामा दयाघना०

ભજનની ધૂન લાગી. હું ઉંચે સાદે લલકારતો હતો. હવે લીટી આવી:

सच्चित्सुख तो तू परब्रह्म केवळ,
सच्चित्सुख तो तू परब्रह्म केवळ.

એટલામાં એકાએક સામેના પહાડે ગર્જના કરી:

सच्चित्सुख तो तू परब्रह्म केवळ.

હિમાલયની તે મેઘગંભીર ગર્જના મને તો અશરિણી વાણી લાગી. સાચે જ હું સચ્ચિત્સુખાત્મક પરબ્રહ્મ છું એ વસ્તુને હું ભૂલી જાઉં છું તેથી પામર બનું છું. જુઓ, આ ધીર ગંભીર હિમાલય. કેવો સચ્ચિત્સુખની સમાધ ભોગવી રહ્યો છે! જુઓ, સામેનો બરફ. એને ઉનાળોયે સરખો અને શીયાળોયે સરખો. જુઓ આ વિશાળ આકાશ. કેટલું શાન્ત અને અલિપ્ત! શું એથી હું અળગો છું?

અદ્વૈતની મસ્તી મને ચડી અને પીઉડા ક્યારે આવ્યું એનું મને ભાન પણ ન રહ્યું. પીઉડાનું પાણી બહુ વખણાય છે. ક્ષયરોગના દરદી અહીંનું પાણી મેળવીને પીયે છે. પીઉડામાં અમે રાંધી ખાધું, સ્હેજ આરામ કર્યો અને આગળ ચાલ્યા. વળી પાછો ઉતાર! મારા ઢીંચણમાં ચસકા આવવા લાગ્યા તેથી વેદના થવા લાગી, અને તેથી હું દેહધારી છું એ વૃત્તિ ફરી જાગ્રત થઇ. હું આસપાસની સુંદરતા નિહાળવા લાગ્યો.

હિમાલયની ખેતી જોવા જેવી હોય છે. બેડી અને પહોળી ટેકરી હોય ત્યાં શિખરથી તળેટી સુધી બબ્બે ચચ્ચાર હાથ પહોળાં પગથીઆં બનાવે છે અને હાથે ખોદીને અનાજ વાવે છે.' નદીનો બાંધેલો ઘાટ જેવો

દેખાય છે તેવો આ ખેતરોનો દેખાવ લાગે છે. વિશારદ કરીને કોઇ બંગાળીએ આસપાસ ખૂબ જમીન ખરીદી લીધી છે અને ત્યાં સફરજન, પીચ, એપ્રિકોટ, અખરોટ વગેરે જાતજાતનાં ફળો ઉગાડે છે. આ ધનલોભીએ રસ્તા ઉપર એક વિશારદ હોટેલ પણ ઉઘાડી છે.

જ્યાં ઉતાર પૂરો થયો ત્યાં એક ઝૂલતો પૂલ આવ્યો. તે પૂલને લોધિયાનો પૂલ કહે છે. પૂલની નીચેના પત્થર જોવા જેવા છે. નદીના પ્રવાહથી ઘસાઈ ગયેલા પથરાઓનો આકાર બહુ મઝાનો દેખાતો હતો. જ્યાં પાણીની ભમરી થતી હોય ત્યાં તળીઆના પત્થરો પણ ગોળ ફરી ફરીને પત્થરમાં જે ઉંડા ઉંડા ખાડા પાડે છે તેનો દેખાવ અત્યંત મનોવેધક હોય છે.

આ પૂલ નીચે મેં એક સાપ દીઠો. એની નોંધ અહીં એટલા માટે જ કરૂં છું કે હિમાલયનાં ધીચ જંગલોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાં મેં બે ત્રણ હજાર માઇલની મુસાફરી કરી તે દરમિયાન માત્ર બે જ સાપ મારા જોવામાં આવ્યા; એક અહીં અને બીજો ગંગોત્રી પાસે.

હવે પાછું ચઢાણ આવ્યું. દૂરથી એક પહાડી શહેર દેખાવા લાગ્યું. એ આલમોડા હતું કે મુકતેસર એનો હું નિશ્ચય કરી ન શક્યો. સાંજ પડવા આવી અને આખરે અમે આલમોડા પાસે આવી લાગ્યા. ત્યાં એક ચુંગીઘર હતું. ચુંગીઘર એટલે જકાતનું નાકું. અહીંઆં જ એક ગાડારસ્તો અમે જોયો. હિમાલયમાં ગાડારસ્તો એ સુધારાની પરિસીમા ગણાય છે. આપણે ત્યાં કોઇ

બાદશાહી શહેરમાં આરસપહાણનો રસ્તો હોય તો લોકો તે રસ્તા વિષે જે ઉત્સાહ અને અદબ સાથે બોલે તેટલા ઉત્સાહ અને અદબથી પહાડી લોકો આ cart road વિષે બોલે છે. પાસે જ મુસલમાનોનું કબરસ્તાન હતું. પહાડની વન્ય શોભામાં આ ધોળી ધોળી કબરો અળખામણી લાગતી ન હતી. ઘણુંખરૂં મુસલમાનો કુદરતની શોભા બગાડતા નથી. સાંજની વેળાએ આ કબરો ચરી આવીને નીરાંતે વાગોળતી ગાયોનું ધણ બેઠું હોય તેવી દેખાતી હતી.

૩૭ માઇલની મુસાફરી સહીસલામત કરી, પણ આખરે અમે ભૂલા પડયા. આલમોડાને અરધી પ્રદક્ષિણા કરી. રસ્તો છોડી લોકોનાં ફળિયાંમાં થઇને, કેટલાક ઉકરડા ખૂંદીને આખરે સાત વાગે અમે બજારમાં પહોંચ્યા. બજારના રસ્તા પત્થરના બાંધેલા છે. ત્યાં Hill boys' school કયાં છે એમ પૂછતા પૂછતા મારા મિત્રના મકાન નજીક આવી પહોંચ્યા. એ ઘેર ન હતા. કયાંક ફરવા ગયા હતા. હરખદેવ કરીને એક છોકરો ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેણે અમારો સત્કાર કર્યો અને કહ્યું, "Come in, sit on this cot. I am Swamiji's disciple. He has gone out. He will soon come back. He told me Kakaji is to come. Which of you is Kakaji?" થોડા વખત પછી સ્વામી આવ્યા. વડોદરામાં સ્વામીને જેવા જોયેલા તેવા તે ન હતા. લાંબી લાંબી દાઢી, લાંબો લાંબો ચોટલો, એની ઉપર એક આછો

ભગવા રંગનું મફલર અને લાંબી ધોળી કફની વાળી મૂર્તિ, એક લાંબી અણીઆળી લાકડી હાથમાં રાખીને મારી આગળ આવીને ઉભી રહી. પ્રેમથી અમે ભેટી પડ્યા. બુવા તો પ્રેમથી રોવા લાગ્યા. મેં જોયું કે સ્વામી મરાઠીમાં છૂટથી બોલી શકતા ન હતા. દરેક વાક્યમાં આવતા હિંદી શબ્દોને ટાળી કાઢવાની એમને મહેનત કરવી પડતી હતી.

રાત્રે અમે શું ખાધું, કેટલા વાગ્યા સુધી વાતચીત કરતા બેઠા અને ક્યારે ઉંઘી ગયા એનું મને બિલકુલ સ્મરણ નથી. એક એટલું યાદ છે કે સ્વામી પુરશ્ચરણ કરતા હોવાથી દૂધ ઉપર રહેતા; કશું ખાતા નહોતા એટલું જ નહિ, પાણી સુદ્ધાં પીતા ન હતા. ઉંઘ એવી આવી કે જાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિ !

૪

આલમોડા

આલમોડા એ હિમાલયની એક શાખા ઉપર બાંધેલો માણસનો માળો છે. આલમોડાની હવા બહુ જ વખણાય છે. દૂર દૂરનાં ક્ષયરોગી એપ્રિલથી અક્ટોબર વચ્ચે અહીં આવીને રહે છે. ચીડનાં ભભકાદાર અને ઉંચાં ઉંચાં ઝાડોનાં જંગલોમાંથી સુસવાટ કરી વહેતી હવાનું તેઓ સેવન કરે છે અને રાણીનૌલા નામના એક ઝરણાનું પાણી પીયે છે. આ મોસમમાં ગમે તે રસ્તે ફરવા જાઓ, આ માંદા લોકોનું એકાદ ટોળું જીવવાની ઇચ્છાથી મહામહેનતે હાંફતું હાંફતું અને પેટમાં પ્રાણ ભરતું નજરે પડવાનું જ. રાજયક્ષ્માની આ ફીકી ચૈતન અને આસપાસની લાવણ્યવતી કુદરત વચ્ચેનો તફાવત તો સ્વતંત્રતા અને પરવશતા વચ્ચેના ભેદ જેટલો દેખાતો. આ શહેર જીલ્લાનું તેમ જ કુમાઉં પરગણાનું મથક છે. અહીંઆં બ્રિટિશ અદાલત છે, છાવણી છે, મીશનરીઓ હસ્તકની એક કૉલેજ પણ છે. આ લોકો એક

મોટી વસાહત કરી અહીં પડેલા છે. અહીંથી ૩૭ માઇલ ઉપર નૈનીતાલ નામની એક ગંધર્વનગરી હોવાથી આલમોડા ગોરાઓના આક્રમણથી બચી ગયું છે.

બીજે દિવસે સવારે ઉઠીને અમે ફરવા ગયા. ઉન્હાળાના દહાડા હતા છતાં આપણે અહીંના શીયાળાના કરતાં પણ ત્યાં વધારે ટાઢ હતી. આસપાસ દરેક ખીણમાં ધોળાં ધોળાં વાદળાં આળસુની પેઠે સૂતાં હતાં. ઉપર આકાશ નિરભ્ર હતું. ઉત્તર તરફ નન્દાદેવીનું શિખર સૂર્યનાં તરુણ કિરણથી સુવર્ણમંદિરની પેઠે ઝળકતું હતું. જ્યાં સૂર્યકિરણ હજુ નહોતાં પહોંચ્યાં ત્યાંની અરુણુસદશ રક્તિમા ઉષાને પણ લજાવે તેવી હતી. હિમાલયને ઘેર શિખરોનું દારિદ્ય નથી, છતાં નન્દાદેવીનું સૌન્દર્ય એટલું બધું છે કે હિમાલય પણ એને માટે મગરૂર હોય એમ લાગે છે, અને તેથી જ એ શિખરની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા ખાતર કોઈ અનુચરની પેઠે નન્દાકોટાનું શિખર એની પાસે ઉભું છે. નન્દાદેવીનું વર્ણન હું શું કરૂં? પૂર્વમન્વંતરના ઋષિ માર્કંડેયે આ દેવીનું જે વર્ણન કર્યું છે તે જ અહીં આપું એ બસ નથી?

> कनकोत्तमकान्तिस्सा सुकान्तिकनकाम्बरा ।
> देवी कनकवर्णाभा कनकोत्तमभूषणा ॥

આ દેવીની ઉપાસના ઉપર ઋષિની એટલી શ્રદ્ધા છે કે ઋષિ કહે છે:

> नन्दा भगवती नाम या भविष्यति नन्दजा ।
> सा स्तुता पूजिता ध्याता वशीकुर्याज्जगत्त्रयम् ॥

અમે નન્દાદેવીની દિશામાં જ ફરવા જવાનું 'દુરસ્ત' ધાર્યું. હિમાલયમાં ઠેકાણે ઠેકાણે દેવીઓના વાસ છે. શાઇદેવી, ધૂરાદેવી, સીતોલીદેવી અને પાતાળદેવી આ ચાર આલમોડાની ચાર દિશાની રક્ષા કરે છે. હિંદુ સમાજનેતાઓની દૃષ્ટિ કંઇ અદ્ભુત છે! જીવનના દરેક અંગ સાથે તેઓ કોઇ ને કોઈ રીતે ધર્મનો સંબંધ જોડી દે છે! આલમોડા શહેર જો સ્વતંત્ર રાખવું હોય તો આસપાસનાં આ ચાર સ્થાનો આલમોડાવાસીઓના હાથમાં રહેવાં જોઇયે એ વાત લશ્કરી દૃષ્ટિથી નિહાળનારને સ્હેજે ધ્યાનમાં આવી શકે. હવે એ જ વસ્તુ આ ધર્મકારોએ લોકો આગળ કેવી રીતે મુકી છે તે જુઓ. ભુક્તિ અને મુક્તિ–દાયિની આ ચાર દેવીઓ ચાર ખૂણે વિરાજે છે; એમનાં મન્દિરનું રક્ષણ કરો, તે સ્થાનો પવિત્ર રાખો, એટલે

सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ।

અને આ ઋષિવચનનો અનુભવ લોકોને જમાને જમાને થયો છે. શત્રુ ચડી આવે એટલે બધા મરદ જુવાનો ઘર બહાર પડીને આ ચારે મંદિરો ઉપર એકઠા થતા; અને આ ચારે સ્થાનો હાથમાં હોય ત્યાં સુધી શી મગદૂર શત્રુની કે તે આલમોડાના ચીડ કે દેવદારની સળી રૂપી વાળને પણ વાંકો કરી શકે?

અમે અસ્કોટને રસ્તે ચીડનું જંગલ જોવા ગયા. વચમાં એક નાની ટેકરી ઉપર જેલ દેખાઈ. સ્વામીએ મને કહ્યું કે બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ આગેવાન અશ્વિનીકુમાર દત્તને આ જ જેલમાં રાખવામાં આવેલા. ચીડનું જંગલ

પસાર કરી આખરે અમે નામક ડુંગર ઉપર આવ્યા. આ સ્થાનને જ એક કાળે અંગ્રેજ સરકારે 'સીમલા' બનાવવાનો વિચાર કરેલો. સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે અમેરિકા જઈ પાછા આવ્યા ત્યારે આ જ સ્થળે તેમણે અદ્વૈતાશ્રમની સ્થાપના કરવાનું નક્કી કરેલું. પણ જે દિવસે એ સ્થાનની સરકારમાં માગણી કરી તે જ દિવસે ત્યાંના કમીશનરે તે સ્થાન મીશનરીઓને આપી દીધું એમ મેં સાંભળ્યું. અહીં વટલાવેલા પહાડી લોકોની વસાહત છે. હરખદેવે કહ્યું, " કાકાજી, દેખિયે ઇન પાદડિઓં કી ચાલાકી! જબ યહાં કે લોગોં કો ઇસાઈ બના લેતે હૈં તબ ઉનકો દૂસરે પ્રાંત મેં લે જાતે હૈં, ઔર દૂસરે પ્રાંત કે બટવાયે હુએ લોગોં કો યહાં લાકર રખતે હૈં, તાકિ સમાજ કે સાથ ઉનકા સંબંધ ટૂટ જાય ઔર લોગોં મેં ભી ઇન પાદડિઓં કે ખિલાફ દ્વેષ પૈદા ન હો. હમારે પ્રાંતમેં સે કિતને લોગ ઇસાઇ હો ગયે ઇસકા પતા હમેં નહીં રહતા ઔર દૂસરે પ્રાંત કે ઇતને લોગોં કો ઇસાઇ બને હુએ દેખકર ઉસ પ્રાંત કે લિયે ભી હમ મેં નફરત પૈદા હોતી હૈ. " હરખદેવની આ ચાણાક્ષ ટીકા સાંભળી મને ઠીક રમુજ પડી. ત્યાંથી અમે નીચે પાતાળદેવી તરફ ઉતર્યા. સાડાસાત વાગવા આવ્યા હતા અને અમે જ્યારે ઉતરતા હતા ત્યારે ખીણમાંનાં ઉંઘણશી વાદળાં આંખો ચોળતાં ઉત્તરના હિમપ્રદેશોની નિશાળ તરફ જવા લાગ્યાં હતાં. પાતાળદેવીનું સ્થાન સાધુઓને રહેવા માટે બહુ જ અનુકૂળ છે. અહીં ખૂબ એકાંત છે. પાણીનું સુંદર ઝરણ છે અને હૈયાને ઠારી નાંખનારા

પહાડી ઝંઝાવાતથી આ સ્થાન સુરક્ષિત છે. પહાડની આ બાજુએ અહીં જ એક એકાકી વૃક્ષ છે અને એટલું મોટું છે કે દૂર દૂરના પહાડો પરથી તે દેખાય છે. સિંહગઢ ઉપર તાનાજીની ખીંડનું જે મહત્ત્વ છે તે જ મહત્ત્વ અહીંઆં આ પાતાળદેવીના સ્થાનને છે. પાતાળદેવીથી ચડતા ચડતા અમે સ્વસ્થાને પાછા આવ્યા. મને ભૂખ તો એવી કકડીને લાગી હતી કે કુમળા કુમળા કાંકરા હું વીણીને ખાત તો તે પણ હજમ થઇ જાત એ વિષે મને શંકા નહોતી.

ઘેર નેપાળી ભિસ્તીએ પાણી તૈયાર રાખ્યું હતું તે લઇને અમે ન્હાયા. બધો થાક ઉતર્યો અને ફરી બીજા દસ માઇલ ચાલીયે એટલો ઉત્સાહ આવી ગયો. અમે નિત્યપાઠ પૂરો કર્યો એટલામાં હરખદેવ ખાવાનું લઇ આવ્યો. તેમાં 'ઓગલ' નામના એક જંગલી બીઆંના આટાનો શીરો પણ હતો. બપોરે અમે હિલબૉય સ્કૂલના ચાલક શ્રીયુત હરિરામ પાંડે વકીલને મળવા ગયા. હરિરામ પાંડે એક સાત્ત્વિક અને સંસારી ગૃહસ્થ છે. સામાન્ય વિવેકઆદરના પ્રશ્નોત્તર થયા પછી હિલ સ્કૂલે સરકારી ગ્રાંટ લેવી કે ન લેવી એ વિષે તેમણે મારી સલાહ પૂછી. મેં કહ્યું, "ગ્રાંટ બિલકુલ ન લેવી એમાં જ ડહાપણ છે. સ્હેજ મદદની ખાતર આપણે આપણી સ્વતંત્રતા ગુમાવીયે છીયે, અને ઇન્સ્પેકટરને ખુશ કરવાની વૃત્તિ એકવાર આપણામાં પેઠી કે પ્રજાહિત શેમાં રહેલું છે એનો વિચાર સ્હેતો નથી. સરકારનું ધોરણ તો સ્પષ્ટ છે: 'your money, our control'" પાંડે

સાહેબને આ છેલ્લું બહુ જ ગમ્યું અને તેમણે ગ્રાન્ટ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી તેમણે બહુ જ વિનયપૂર્વક મને પૂછ્યું, “ આપ લોક સાધુ થઇને ફરો છો તેને બદલે સમાજસેવા કરો તો શું ખોટું ? સાધુ લોકોએ નકામા આમતેમ ફરીને શા માટે સમાજ ઉપર બોજારૂપ થવું ? ” એમને કયાં ખબર હતી કે સમાજસેવાનું ભૂત એમના કરતાં મને વધારે વળગ્યું હતું અને તેમાંથી છૂટવા માટે જ હું અહીં હિમાલયમાં આવ્યો હતો. સમાજસેવા કરવાને પણ અધિકાર જોઇયે. આજે અનાધિકારી લોકો સેવાનું કાર્ય હાથ ધરીને સમાજમાં જે ગોટાળો ઉભો કરે છે તે છોડી દે તોપણ ભારેમાં ભારે સમાજસેવા થઈ શકે. યૂરોપની પેઠે અહીંઆં પણ સમાજસેવા ધંધાનું રૂપ પકડશે કે શું એવી બીક છે. વિલાયતમાં એક કાળે બૅરિસ્ટર એ એક મોટો નિરપેક્ષ સમાજસેવક હતો. તે જ આજે અસીલોનું લોહી નીચોવી પીનાર સેતાન બની ગયો છે. વકીલ સાહેબને કહ્યું, “ આપ સમાજસેવા કરી રહ્યા છો તેમાં આપને શું એવો અનુભવ નથી થયો કે કેટલાક મફતીઆ જો વચમાં નાહક દખલ ન કરે તો તમારૂં કામ ઓછી મહેનતે અને વધારે સારૂં થાય ?” એમણે ઉત્તર આપ્યો, “ અરે એ અનુભવ તો ડગલે ને પગલે થાય છે. બધી શક્તિ એવા નાલયાક લોકોનો વિરોધ તોડી પાડવામાં જ ખરચાય છે; અને આખરે માણસ નિરાશાવાદી બની જાય છે. ” મેં કહ્યું, “ ત્યારે આ બાબતમાં અમે લોક તમને અભયદાન આપીયે છીયે એ શું ઓછું છે ? આત્મો-

જાતિ અને સમાજસેવા વચ્ચે વિરોધ નથી, છતાં એ કાલ્પનિક વિરોધ સ્વીકારીને હું કહું છું કે આત્મોન્નતિ સાધવાની ફરજ દરેકની ઉપર છે. સમાજસેવા વિષે તેમ નહિ કહી શકાય. સમાજસેવામાં બહુ જ કુશળતા જોઇયે છે. તે એક જાતની કસરત છે. પોતાનું પણ પતન ન થાય અને સમાજ પણ પરાવલમ્બી અને નિષ્પ્રાણ ન બને એ આદર્શ જાળવીને જ સમાજસેવા કરવી ઘટે. નહિ તો ધર્મ કરવા જતાં અધર્મને પોષણ મળે. " પાંડેજી નિરુત્તર થયા. કદાચ તેમનું સમાધાન પણ થયું હોય. આલમોડાની હવા વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું, " તમારાં 'મેદાન'ના લોકોને કહો કે ક્ષયરોગ મટાડવા માટે અહીંઆં આવવું હોય તો રોગની શરૂઆત થતાં જ અહીં આવવામાં લાભ છે. ઘણા લોકો છેલ્લી ઘડીએ અહીં આવે છે અને અહીંઆંની તીક્ષ્ણ હવા બરદાસ ન કરી શકવાથી નાહક મોતના મુખમાં પડે છે. આટલો મારો સંદેશો જરૂર 'દેશ'ના લોકોને પહોંચાડજો. " ચોપડીઓથી હું કંટાળ્યો હોવા છતાં એમને ત્યાં 'શબ્દકલ્પદ્રુમ' ના મોટા મોટા ભાગ ઉપર મારી લાલચુ નજર ઠર્યા વગર ન રહી.

પાછા આવતાં આશાબાબુ નામના એક બંગાળીને ત્યાં અમે ગયા. તે પોતે બ્રાહ્મમતાનુયાયી (પ્રાર્થનાસમાજી) હતા. તેમની જોડે વેદાંત, તંત્ર, શક્તિપૂજા અને બ્રાહ્મધર્મ ઉપર ખૂબ ચર્ચા થઇ અને સાંજ પડયે અમે 'બ્રેનાક્રાટ' ટેકરી પર ગયા. ત્યાંથી ચોમેરનો દેખાવ બહુ જ ભવ્ય અને મનોહર લાગતો હતો. નંદાદેવીએ સાંજનું પીતવસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું અને સંધ્યાને આશીર્વાદ દઇ વિદાય કરતી હતી.

તારાઓ ચમકવા લાગ્યા. આકાશગંગામાં હંસ ન્હાતો હતો. ઘણા દેવો પણ જલવિહાર કરી રહ્યા હતા. એમનાં દર્શનથી પાવન થઇને ધીમે ધીમે અમે ઘેર આવ્યા. ઘેર ભિસ્તી ભક્તિભાવપૂર્વક સ્વામી પાસેથી ગીતા ભણવા રાહ જોતા હતા. સવારનો નોકર સાંજે પ્રિય શિષ્ય થયેલો જોઈ મને હર્ષનો ઉમળકો આવ્યો. થોડા વખત પછી શ્રદ્ધાધન દરજી સાંઇજી પણ આવ્યો. આ માણસે પોતાની જીંદગી જુગારમાં ખુવાર કરી હતી. સ્વામીના સહવાસથી એનામાં ઉપરતિનો ઉદય થતો હતો. મેં સ્વામીને કહ્યું, " 'અપિચેત્સુદુરાચારો' એ શ્લોક ઉપર આજે પ્રવચન કરો."

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

આ શ્લોકનું રહસ્ય જ્યારે સ્વામીએ હિન્દીમાં સમજાવ્યું ત્યારે સાંઇજીનો કંઠ ભરાઇ આવ્યો. તેણે કહ્યું, " નહિં સામીજી, હમ અભી શુદ્ધ નહિ હુએ. હમકો અભભી કભી કભી મોહ હોતા હૈ. પાપ હમારે દિલમેં ઘુસ આતા હૈ." મારા મનમાં વિચાર આવ્યો, આપણા ધર્મોપદેશકો દક્ષિણાની પાછળ માર્યા માર્યા ફરે છે. આવા ગરીબ લોકોને ધર્મની લ્હાણી કોણ કરે? આશ્વાસનનો બોલ કોણ સંભળાવે? પતિતોને અસ્પૃશ્ય માની આપણા ધર્મગુરુઓ પોતે અસ્પૃશ્ય બન્યા છે અને હિન્દુ ધર્મનું પતિતપાવનત્વ ડુબાવી દીધું છે. ગુહક અને શબરીને પોતાનાં ગણનાર રામચંદ્રની આ ભરતભૂમિ નથી રહી. આવા વિચારોમાં હું પથારી ઉપર પડ્યો. બહાર સુસવતો પવન મારા વિચારો સાથે તાલ ધરતો હતો.

૫

ખાખી બાવા

હિમાલયમાં જનાર માણસને સૌ કોઇ એક જ સવાલ પૂછે છે. “ ત્યાં તમને કોઇ સાધુ મહાત્મા મળ્યા ખરા ? ” લોકો શું માનતા હશે તે ખબર નથી. શું લોકોને એમ લાગે છે કે હિમાલયમાં ઝાડોને બદલે સાધુઓનાં જ વન ઉગે છે? જેમ હું હિમાલયમાં ગયો હતો તેમ ઘણા સાધુઓ હિમાલયમાં જાય છે. જેમ પેલો હોટેલવાળો વિશારદ ત્યાં જઇને વસ્યો છે તેમ કેટલાક સાધુઓ હિમાલયમાં રહે છે ખરા. પણ લોકોને એવા સાધુ નથી જોઇતા. એવા તો તેમને ઘેર પણ ભિક્ષા માગવા આવે છે. તેમને તો જોઇયે છે ત્રિકાળજ્ઞાની, ચમત્કારો કરી જાણનાર અને કાંઇ પણ ખાધા વગર જીવી શકનાર મહાત્માઓ! જેમને પગે માત્ર પડયાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થઇ જાય, અગર કીમિયાની કંઇ અજબ યુક્તિ અગર

કંઇ નહિ તો છેવટ કાંઇક રોગ ઉપરની અદ્ભુત જડીબુટ્ટી અનાયાસે મળી જાય! રાજ્યપ્રકરણમાં રસ લેનાર લોકો પૂછે છે, "હિન્દુસ્તાનનું ભવિષ્ય શું છે એ વિષે તમે હિમાલયના સાધુઓ પાસેથી કશું જાણ્યું છે ખરૂં?" આવા બધા પ્રશ્નોનો જવાબ હું એક જ વાક્યમાં પતાવી દઉં છું. હું સાધુઓની શોધમાં ગયો જ ન હતો. ઉપદેશ તરીકે મને જે મળ્યું હતું તે મારે માટે બસ હતું. મારી સાધના મારે જ કરવી હતી. પરાન્ન ખાઇને કોઇના આશ્રિત રહેવું એ જેમ શરમભરેલું છે, તેમજ કોઇ પણ સાધુની તપશ્ચર્યામાંથી ભીખેલો ટુકડો આપણને મળી જાય અને તેના ઉપર આપણે સુખી થઇયે એવી ઇચ્છા પણ આધ્યાત્મિક કંગાલિયત સુચવે છે. સાધુઓનાં દર્શનથી આપણું હૃદય પવિત્ર થઇ જાય, એમનો વૈરાગ્ય આપણામાં ઉદ્ભવે, એમની ઇશ્વર ઉપરની નિષ્ઠા આપણામાં જાગે અને એમના જેટલી જ તપશ્ચર્યા કરવાનું આપણામાં નિશ્ચયબળ આવે એ ઇચ્છવા-જોગ છે. પણ તેમના પ્રસાદ તરીકે આપણને કાંઇ પણ મળી જાય અને અનાયાસે, વગર મહેનતે આપણે સુખી થઇ જઇયે એમ ઇચ્છવામાં તો પામરતા જ રહેલી છે. બજારમાંથી શાક ખરીદતી વેળાએ તોલ પૂરો થયા પછી 'બે ચાર બટાટા કે મરચાં ઉપર આપો' એમ માગનાર; દેશસેવામાં એક સામાન્ય સૈનિકની યોગ્યતા ધરાવતાં છતાં પોતાની સેવામાંથી જ રાષ્ટ્રને સ્વાતંત્ર્ય મળે તો જ હું બલિદાન કરૂં નહિ તો નહિ, એમ કહેનાર; અંગ્રેજ લોકોને માગી માગીને હેરાન કરીને સ્વરાજ્ય મેળવીશું એવી ઉમેદ રાખનાર;

તેમજ મહાત્માઓનો ચરણુસ્પર્શ અગર વસ્ત્રસ્પર્શ કરવાથી, અથવા તેમનું એઠું ખાવાથી તેમની તપશ્ચર્યાનો કંઇક અંશ વિજળીની પેઠે આપણામાં સ્હેજે આવી જાય એમ ઇચ્છનાર; બધા જ સરખા રંક છે. વગરમહેનતે મોક્ષ મળે તો એ મોક્ષની કિંમત શી ? અને તે મોક્ષ પણ કેમ કહેવાય ?

સાધુ વિષે આપણા લોકોમાં બહુ જ વિચિત્ર ખ્યાલ જોવામાં આવે છે. કેટલાકને સાધુ એટલે કોઇ જીવતીજાગતી જડીબુટ્ટી અથવા મંત્ર છે એમ લાગે છે, અને કેટલાકને તે સંસારને છેતરનાર, ધતીંગ ચલાવનાર ને મફતનું ખાઇને મસીદે સૂનાર આળસુ ઠગ લાગે છે; કેમકે તેઓ કશી સમાજસેવા કરતા નથી, તેમજ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરતા નથી. પણ એક રાષ્ટ્રભકતે મારી આગળ પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી હતી કે આ બધા સાધુઓને પકડીને તેમની એક ફોજ તૈયાર કરીયે અને તેમને કવાયત શીખવીને અંગ્રેજો સામે લડાવીયે. સાધુઓની સંખ્યા બાવન લાખની છે એ આજે હિન્દુસ્તાનમાં સૌ કોઇ જાણે છે; અને અર્થશાસ્ત્ર જાણનારા આપણા વિદ્વાન લોકો રાષ્ટ્રની શક્તિનો આટલો અપવ્યય કેમ સહન કરે ? માટે આ બાવન લાખ સાધુઓનું શું કરવું એ જ ચિંતામાં કેટલાક દેશહિતચિંતકો કૃશ થઇ રહ્યા છે ! સંસાર અસાર છે, તેમાં ' એક રોટી ઔર દો લંગોટી ' ની જ હાજત રાખીને નિર્લેપ રહો અને હરિનામ લ્યો અથવા આત્મચિંતન કરો એમ કહેનાર સાધુઓને ખાખી પોશાક પહેરાવીને હાથમાં બંદૂક ને સંગીન તથા કમરપટામાં પ્રાણઘાતક દારૂગોળી બંધાવીને

' લેફ્ટ, રાઇટ, લેફ્ટ ' ચાલતા કર્યાનું દશ્ય હિન્દુ ધર્મનો વિજય સૂચવશે ખરૂં !!!

આજના સાધુઓ આદર્શ છે એમ કોઇ નહિ કહે. હિન્દીમાં કહેવત છે કે ' જૈસા જુગ વૈસા જોગી. ' જોગી આસમાનથી ઉતરતા નથી કે જમીનમાંથીયે ઉગતા નથી. તે તે કાળના સમાજમાંથી જ તેઓ પાકે છે. પોતાના જ દોષો સાધુઓમાં ઉતરેલા જોઇ સાંસારિક લોકોને આટલું આશ્ચર્ય શા માટે થતું હશે ? સાધુવર્ગને સુધારવો હોય તો પ્રથમ સમાજને જ સુધારવો પડશે; એટલે કે દરેક જણ પોતપોતાને જ સુધારે. આપણે તો બધા સાધુ સરખા જ માન્યા છે. સાધુઓમાં ભળીને કોણે તેમને તપાસ્યા છે ? કેટલાક સાધુઓમાં તમારા સંસારી લોકો કરતાં વધારે ખાનદાની, વધારે ભૂતદયા અને વધારે ઉદ્યોગ હોય છે. તેમનામાં દુનિયાનું જે જ્ઞાન હોય છે તેટલું મેળવવા તમારી બધી લાઇબ્રેરીઓ તમે પુરી કરો તોપણ તે બસ નહિ થાય.

એક દિવસ સવારે અમે વહેલા ઉઠીને 'એનાઇટ' ટેકરી ઉપર ફરવા ગયા હતા અને ત્યાંના એક દેવદાર વૃક્ષ નીચે એમર્સનના ' સર્કલ્સ ' ઉપર વાતચીત કરતા હતા, એવામાં જમણી બાજુએ દૂર વાદળાંથી ઢંકાયેલો એક નાનકડો કોટ જોવામાં આવ્યો. મેં સ્વામીને પૂછ્યું, "પેલું નાના બેટ જેવું શું દેખાય છે ? કંઇ મન્દિર કે સાધુઓનો અખાડો તો ન હોય ?" સ્વામીએ કહ્યું, " એ જ તો ખાખી બાવાનો ખમરા કોટ. આપણે બપોરે ત્યાં જઇશું.

ખાખી બાવા એક દિવ્ય પુરુષ છે. હું ઘણીવાર એમની પાસે જાઉં છું. એકાદશીને દિવસે એમને ત્યાં આખી રાત ભજન ચાલે છે. ત્યાં એક બંગાળી સાધુ પણ આવે છે. તે જેટલો ભક્ત છે તેટલો જ અપ્રતિમ ગાનારો છે.”

નિશ્ચય પ્રમાણે અમે બપોરે ખાખી બાવાનાં દર્શને ગયા. આલમોડાની કેડ ઉપરથી ઉતરીને એક નૌલા (ઝરણા) પાસે અમે આવ્યા. ત્યાં મીઠું સાકર પાણી પીધું ને ખગમરા ટેકરી ચડીને જગ્યામાં ગયા. બાવાઓનું ‘ટાઉન પ્લૅનિંગ’ જોવાજેવું હોય છે. શહેરોમાં એકબીજાની ફૅશનનું અનુકરણ કરનારાઓના જેવા તેઓ ઘેટાં નથી હોતા. તેમના અખાડાની રચનામાં હેતુ હોય છે. તેનો દરેક ભાગ સાભિપ્રાય બાંધેલો હોય છે; બધી રચના ઉપયુક્ત, પ્રમાણબદ્ધ તેમજ કાવ્યમય હોય છે; એશઆરામની સગવડ વગર મકાનોમાં કેટલી સુંદરતા આણી શકાય તેનું જાણે ત્યાં એક પ્રદર્શન જ હોય છે.

ખાખી બાવા પોતે જ્યાં રહેતા હતા તે એક આઠખૂણી ઝુંપડી હતી. ઉપર લાકડાંના લાંબા લાંબા પાટડાનું છાપરું હતું, જે ઉપરથી બરફ ને વરસાદ તથા અંદરથી ધૂણીના ધુમાડાથી વિવર્ણ બની ગયું હતું. વચમાં એક મોટી ધૂણી ધખતી હતી. ધૂણીમાં લોઢાના બે ચાર ચીપિયા અને એક બે ત્રિશૂળ ખોસેલાં હતાં. પાસે લાકડાનું એક લાંબું, પહોળું અને જાડું પાટીઉ હતું ને તેની ઉપર ખાખી બાવાની ભવ્ય મૂર્તિ વિરાજેલી હતી. આસપાસ

પહાડી લોકોનું શિષ્યવૃન્દ બેઠેલું હતું. ધૂણી પાસે એક લોટીમાં પાણી ગરમ થતું હતું. અમે અંદર ગયા. નીચા વળીને બાવાને નમસ્કાર કર્યા અને બેઠા. બાવાએ અત્યંત પ્રેમભર્યો સત્કાર કર્યો. સ્વામીએ તેમને અમારી બન્નેની ઓળખાણ કરાવી. હું બેલગામથી આવું છું એમ સાંભળતાં વેંત તેઓ બોલી ઉઠયા, " તમે બેલગામના કે શહાપુરના ?" હું ચકિત થયો. બેલગામ-શહાપુર જોડાજોડ વસેલાં છે. બે વચ્ચે એક માઇલનું પણ પૂરૂં અંતર નથી. ત્યારે હિમાલયના આ સાધુને બેલગામ અને શહાપુર વચ્ચેના ભેદની પણ ખબર છે ! મેં કહ્યું, " હું શહાપુરનો. " ખાખી બાવા બોલ્યા, "તમારૂં શહાપુર તો સાંગલીની હદનું. તે બ્રિટિશ રાજ્ય નથી. તમારે ત્યાં મારવાડી લોકોએ બાલાજીનું મન્દિર બાંધ્યું છે તે પૂરૂં થયું કે ? " મેં ત્યાંની બધી હકીકત કહી દીધી. પછી મેં શું શું કર્યું, હું ક્યાં ક્યાં ફર્યો એ બધું તેમણે પૂછી લીધું. હું ઓછું ફરેલો ન હતો, છતાં જે જે ગામ કે શહેરનાં નામ લઉં ત્યાંના જ તેઓ પોતે જાણે વતની હોય એમ ત્યાંની વિગત કહે અને પોતે પૂછવા લાગે. ત્યારપછી અમારા બુવાનો વારો આવ્યો. બુવા રામદાસી સંપ્રદાયના હતા, એટલે એમનો મઠ, એમનો પિરકો બધું પૂછી લીધું. એક ઘડીની અંદર અમે જોઈ લીધું કે ખાખી બાવાનું હિન્દુસ્તાનની ભૂગોળનું અને ધાર્મિક ઇતિહાસનું જ્ઞાન 'ઇમ્પીરીઅલ ગેઝેટીઅર્સ' ના કરતાં વધારે હતું; અને આ બધું સ્કુલમાં કે કૉલેજમાં ગયા વગર, 'રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી 'ના મેમ્બર થયા વગર મેળવેલું હતું ! અમારૂં પોતાનું જ્ઞાન લગભગ થઈ રહેવા આવેલું

જોઇ એમણે વધારે સવાલો પૂછીને અમને લજ્જિત કરવાનું છોડી દીધું.

પછી અમે કહ્યું, " અમારે ગંગોત્રી, જમ્નોત્રી, કેદાર, બદરી વગેરેની યાત્રા કરવી છે. સ્વામીને કૈલાસ જવું છે. " એટલે તેમણે હિમાલયનાં બધાં તીર્થસ્થાનોનું વર્ણન શરૂ કરી દીધું! અમારી મૂંઝવણ જોઇ તેમણે પાસે પડેલું લાકડાનું એક પાટીઉં હાથમાં લીધું અને ધોળી માટીનો એક ગાંગડો લઇ ચટ દઇને કામચલાઉ નકશો દોરી કાઢ્યો. તેમાં બદરીનારાયણ જવાના ચાર રસ્તા બતાવેલા હતા. તેઓ કહે, " વધારેમાં વધારે રેલની મુસાફરી કરીને ઓછામાં ઓછી પગની મુસાફરી કરવી હોય તો આ રસ્તો છે. ખાવા-પીવાની સગવડ જોઇતી હોય તો આ રસ્તો છે. ઝટ જવું હોય તો આ ત્રીજો રસ્તો છે. પણ એ રસ્તે તમારે માત્ર પૂરતું પરચુરણ પાસે રાખવું જોઇયે. તમારી 'નોટો' ત્યાં નહિ ચાલે; અને ગરીબ લોકો પાસે પૂરતું પરચુરણ પણ નહિ મળે. " ચોથો રસ્તો એમણે પોતાના રસ્તા તરીકે ઓળખાવ્યો. તેમાં જંગલો અને સૃષ્ટિશોભા વધારેમાં વધારે હતાં. એ રસ્તો ઠીક એકાન્ત હતો, અને મનુષ્યવસ્તી આવે એવાં બે સ્થળો વચ્ચે ઓછામાં ઓછું ચાળીસ ચાળીસ માઇલનું અંતર રહેતું. મેં પૂછ્યું, " મહારાજ, આપ બદરીનારાયણ ક્યારે પધાર્યા હતા ? " તેમણે કહ્યું, " બધીવાર મળીને સત્તર વખત ગયો છું ! " સ્વામીને કૈલાસ જવું હતું એટલે મેં બાવાને પૂછ્યું, " આપ કૈલાસ પણ જઇ આવ્યા હશો ? " એમણે કહ્યું, " આઠ વેળા ! " અને જાણે તે રસ્તાનું આખું દૃશ્ય આંખ સામે ઉભું હોય તેમ એ વર્ણવવા લાગ્યા.

કૈલાસને રસ્તે આવતા મોરપંખી બાવા કરીને દરવર્ષે કૈલાસની યાત્રા કરનાર એક સાધુનું વર્ણન પછી ચાલ્યું.

પછી અમે આસપાસના પ્રદેશમાં રહેનારા સોમબાર-ગિરિ બાવા જેવા બીજા સત્પુરુષો વિષે પૂછ્યું. હિન્દુસ્તાનના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાન્તોની આબોહવા, ત્યાંનો ખોરાક, લોકોના રીતરિવાજ અને સ્વભાવ વિષેનો પોતાનો અનુભવ, એ બધું તેમણે કહી સંભળાવ્યું. ગુજરાતની ધર્મશ્રદ્ધાની તેમણે ખૂબ તારીફ કરી. મહારાષ્ટ્રનું આદરાતિથ્ય તેમને બહુ જ ગમેલું. બંગાળની ગંદકી અને ત્યાંનાં જળાશયોની સ્વચ્છતા તરફની બેદરકારીની તેમણે ફરિયાદ કરી. રામેશ્વર તરફનાં મન્દિરોની વ્યવસ્થામાં શી શી ખામીઓ છે તે વિષે તે બોલ્યા. પછી તેમણે અમને ચ્હા લેવાનો આગ્રહ કર્યો. હિમાલયની ચ્હા લિપ્ટનની ચ્હા નથી હોતી; ત્યાંની ત્યાં જ ઉગેલી હોય છે, અને ત્યાંની ચ્હા તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ પણ જુદી જ હોય છે. હિમાલયની કડક ઠંડીમાં આ ચ્હા બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે એમ ત્યાંના લોકો કહે છે. અમે ચ્હા લેવાની તો ના પાડી. ત્યારે તેમણે પાસેની જ એક ટોપલીમાંથી પેંડા આપવાને એક હરિજનને કહ્યું. મેં કહ્યું, "હું ખાંડ નથી ખાતો." તેમણે કહ્યું, "મારી ખાંડ દેશી હોય છે. હું દર વર્ષે કાનપુરથી ખાસ ખાંડ મંગાવી રાખું છું." (મને પાછળથી ખબર પડી કે ખાખી બાવાને ત્યાં વપરાતી ખાંડ પીલભીતવાળા રાજા લલિતાપ્રસાદ તરફથી દર વરસે ખાસ મોકલેલ ગુમાસ્તાની જાત દેખરેખ નીચે કાનપુરના કારખાનામાં તૈયાર કરવામાં આવતી અને પોઠીઆઓ ભરીને વરસમાં એકવાર સામગ્રી

પહાડ ઉપર મોકલી દેવામાં આવતી.) મેં કહ્યું, " છ વરસ સુધી ખાંડ ન ખાવાનું મારું વ્રત છે, માટે મને માફ કરો. " પણ બાવા એમ ક્યાં છોડે એવા હતા ? તરત જ મને ખારેક અને બદામ આપવામાં આવ્યાં અને ફરી વાતો ચાલી.

બાવાએ લોટામાંથી ગરમ પાણી પીવાને લીધું, પણ પીતા પહેલાં એનાં બે ચાર ટીપાં પ્રથમ અગ્નિને અર્પણ કર્યાં. મને એની જરા નવાઇ લાગી. ત્યારે સ્વામીએ મને કહ્યું, " ખાખી બાવા કંઇ પણ ખાય કે પીયે તે પ્રથમ અગ્નિને અર્પણ કરે જ. " ખાખી બાવા બોલ્યા, " આપણે તો દહાડામાં એક જ વાર એક બાટી બનાવીને 'પાઇયે ' છીયે. આજે બપોરે, તે પાછા કાલે બપોરે. " હું મનમાં બોલ્યો, " ત્યારે આ પેંડા ને બદામ ને ખારેક ને એ બધું અમારા જેવા અતિથિઓને માટે જ શું ? ધન્ય છે આ સાધુને ! " ખાખી બાવાની કેડે મુંજનું એક જાડું દોરડું અને એક વ્હેંત પહોળી કૌપીન હતી. આખું શરીર ભસ્મ-ચર્ચિત રહેતું. દાઢી અને મૂછના લાંબા લાંબા વાળ તાપથી લાલ થઇ ગયા હતા.

પછી હાલના સાધુઓના ધર્મોપદેશ વિષે વાત ચાલી. અંગ્રેજી ભણેલા કેટલાક સાધુ થઇ જાય છે, તેઓ અંગ્રેજીમાં ચોપડીઓ લખે છે, વ્યાખ્યાનો આપતા ફરે છે, સમાજ-સેવાના પાઠ શીખવે છે એ જોઇ ખાખી બાવાનું હસવું ખાળ્યું ન રહેતું. તેઓ બોલી ઉઠ્યા, " તમે અંગ્રેજી ભણેલા સાધુઓ ગરીબ લોકોની શી સેવા કરો છો ? દુખિયાંને શો દિલાસો આપો છો ? " અને એકદમ શૂન્ય દૃષ્ટિએ સામેની

ધર્મશાળા પર નજર ઠેરવી સ્વગત બોલતા હોય તેમ ઉદ્વેગથી બોલ્યા, “ સાલે સુસરે લેક્ચરબાજી કરતે હૈ !! ઉસ્મેં ભી ઔર કોઈ બિબેકાનન્દ બનને કી તો તાકાત નાહ; ખાલી ટ્રાન્સલોચન કરતે હૈ ! ભગવાનકા નામ લો, કુચ્છ તપ કરો, બન સકે તો ભૂખે કો અન્નદાન દો, ઔર અપના કામ કરો. ચે ક્યા ખાલી લગાઈ હૈ ! ” સ્વામીજીએ પૂછ્યું, “ આ વરસે બદરીનારાયણ જવાના છો ખરા ? ” એમણે [illegible] મોટા મોટા ચીરા પડેલાં પગનાં તળીઆં બતાવીને કહ્યું, “ ઇશ્વરે મને આ સજા કરી છે. આ માણસ યાત્રા ખૂબ કરે છે, માટે એને એક ઠેકાણે બેસાડવો જોઇયે એમ ધારી ઇશ્વરે જ મારા પગની આ દશા કરી મુકી છે. હવે મારે જવું હોય તો કંતાનના જોડા વાપરવા પડે. ”

ખગમરામાં રહીને ખાખી બાવા જે મૂંગી સમાજસેવા કરતા તેનો આંક કોણ બાંધી શકે ? દર્દીઓને તેઓ દવા આપતા. વહેવારકુશળ અને નિઃસ્પૃહ હોવાથી મૂંઝાયેલા સંસારીઓને સલાહ આપતા. ભૂખ્યાંતરસ્યાં સહુ ખગમરામાં સંતોખાતાં. અદાલતોમાં ન પતનારા ભાઇ ભાઇ વચ્ચેના કજીઆ એમના ઉપદેશથી પતી જતા. તેઓ પોતે યોગમાર્ગી હતા અને છેલ્લી ઘડીએ પદ્માસન વાળી પ્રાણ બ્રહ્માંડમાં લઇ જવાની તેમની અભિલાષા હતી. સંસારની ધાંધલમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થયા હતા છતાં આ નિવૃત્તિમાં જ તેમણે સાત્વિક પ્રવૃત્તિ ઉભી કરી હતી, અને આ સાત્વિક પ્રવૃત્તિ વચ્ચે પણ કમલપત્રની પેઠે અલિપ્ત રહેવાનો અદ્દભુત યોગ તેમણે સાધ્યો હતો.

ધર્મની ચર્ચા કરનારા આપણા આધુનિક વિદ્વાનો, મુત્સદ્દીઓ, સમાજસેવકો, અર્થશાસ્ત્રીઓએ સાધુઓ ઉપર ટીકા કરતાં પહેલાં પરિગ્રહશૂન્ય નિર્મળ વૃત્તિથી તેમના જીવનનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. બીજું કાંઇ નહિ તો આ દેશમાં કેવી રીતે રહેવાથી સારામાં સારી રીતે આરોગ્ય જાળવી શકાય છે એ બતાવવાની એમની સેવા દેશને માટે આજે પણ એટલી આદર્શરૂપ છે કે સાધુઓ પર ખરચાતો પૈસો સાર્થ ગણાય. શું સંસારમાં રહીને લોકોની અધમ વૃત્તિને પોષીને ધન મેળવનાર અને મરતી વેળાએ પ્રાણુ અને શહૂર વગરનાં છોકરાંઓની ફોજ પાછળ મુકી જનાર લોકે સમાજના હિતકારી, અને સાધુઓ ' મફતનું ખાનારા ' ? એ ન્યાય અજબ છે !

તમારી સમાજસેવાની સંસ્થાઓ જુઓ. તે કેટલી ખરચાળ હોય છે ? તેના વ્યવસ્થાપકોને કેટલો ભારે પગાર આપવો પડે છે ? તેના રિપોર્ટ છાપવા પાછળ પણુ પૈસાનો અને સત્યનો કેટલો વ્યય કરવો પડે છે ! અને છતાં પૈસાની ધાલમેલ પણુ તેમાં કેટલા બધા દાખલાઓમાં થાય છે તે જોવા જેવું છે. બીજી બાજુએ, સાધુઓને હાથે ચાલતી સંસ્થાઓ નનામી હોય છે; તેના રિપોર્ટો કદી બહાર પડતા નથી; તેને 'લાઇફ મેમ્બરો' અને 'પેટ્રનો' હોતા નથી; છતાં બધો ખરચ કસર કરી કરીને કરવામાં આવે છે અને દરેક પાઇ કામ આવે છે.

હિન્દુસ્તાનનું અપ્રતિમ લોકસાહિત્ય આ સાધુઓની જ કૃપાએ જીવતું રહ્યું છે, અને ભવિષ્યમાં પણ જીવતું રહેશે.

ધાર્મિક સંસ્કૃતિ ટકાવવા, વધારવા, ફેલાવવા ને સુધારવા માટે દુનિયામાં આટલી સુધરેલી, સસ્તી અને ખાત્રીલાયક વ્યવસ્થા બીજે ક્યાંયે નહિ મળે.

હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય એકતા ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક પુરાવા આપીને ચોપડી લખનારા વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કરી હશે, પણ તે રાષ્ટ્રીય એકતા ઉત્પન્ન કરવાનું શ્રેય તો સાધુઓને જ છે. જૂના વખતમાં દરેક પ્રજાહિતદક્ષ રાજા કોઈ પણ મહાન સાધુ પોતાની રાજધાનીમાં આવે એટલે તેને દર્શને જતો, અને દૂરદૂરના દેશોમાં શું ચાલે છે, લોકોની શી સ્થિતિ છે વગેરેની પૂરી માહીતી તેની પાસેથી મેળવતો. અને તે સાધુ પણ રાજાની રાજધાની છોડતી વેળાએ રાજા પાસે આશીર્વાદ આપવા જઇ તેના રાજ્યમાં પોતે જે કાંઇ જોયું હોય તે સાફ સાફ કહી દેતો. આ રીતે દીન રંક પ્રજાની પણ ફરિયાદ આવા નિઃસ્વાર્થીમાં નિઃસ્વાર્થી વકીલની મારફત રાજાને પહોંચતી. રાજાના અમલદારો પર આ એક ભારેમાં ભારે અંકુશ રહેતો; અને કીર્તિની ખેવના રાખનાર દરેક રાજા પણ સાધુની ધર્મબુદ્ધને પસંદ પડે અને સંતોષ થાય એવી જ રાજ્યવ્યવસ્થા રાખવાને ઇંતેજાર રહેતો. સાધુ જ્યારે ગામડાંઓમાં વિચરે ત્યારે ગ્રામદેવતાના મન્દિરમાં અગર કોઇ ઝાડ તળે પોતાની ધૂણી નાંખે. ત્યાં તેની પાસેથી ગામનાં છોકરાંઓને વાતો ને ભૂગોળનું જ્ઞાન મળે; વેપારીઓને વેપારની માહીતી મળે; શૂરવીરોને પોતાની બહાદુરીની કદર ક્યાં થઈ શકે તેમ છે તે જાણવાનું મળે; ગામની ડોશીઓના વૈદકના જ્ઞાનમાં ઉમેરો થાય;

દુઃખિયાંના રોગ મટે; અને ઘણીવાર ગામના જૂના મન્દિર કે ધર્મશાળાનો જીર્ણોદ્ધાર પણ થાય. પતંગિયું જેમ એક ફૂલ ઉપરથી બીજા ફૂલ ઉપર બેસી ઝાડોને સુફલિત કરે છે તેમ સાધુઓ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં વિચરીને સંસ્કૃતિની આપલેના વણઝારા બને છે અને દેશેદેશ સંસ્કૃતિની પેંઢો ઉઘાડે છે. સમાજના ઉચ્ચ અને સંસ્કારી વર્ગના લોકો સુખલોલુપ થયા, સંયમનો સ્વાદ તેમનામાંથી લોપ પામ્યો, અને તેથી સાધુ વર્ગમાંથી પણ સારા લોકો ઓછા થયા. સમાજ આળસુ, વિષયાસક્ત અને લાલચુ બન્યો, સાધુની કદર કર્યા વગર ધર્મનું પુણ્ય ખીસામાં પડે એટલા જ હેતુથી સાધુઓનું પાલન થવા લાગ્યું, તેથી તે વર્ગ પણ સમાજના જેટલો જ પડ્યો. હવે આપણે પારકાઓની ટીકા સાંભળીને તે વર્ગનો નાશ કરવા તૈયાર થયા છીયે.

આમ આપણી સંસ્કૃતિની દરેક ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત સંસ્થા પ્રાણને અભાવે આપણે સડવા દીધી, અને આજ તેને સુધારવાને બદલે તેનો નાશ કરી આપણે જંગલી દશાને વળગવા માગીયે છીયે. ગ્રીસ, રોમ, ઇજિપ્ત વગેરે રાષ્ટ્રો મરી ચુક્યાં, હિન્દુસ્તાન એક જીવે છે, એમ અભિમાનપૂર્વક કહેનારા આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇયે કે હિન્દુસ્તાન જીવે છે એનો અર્થ એ છે કે હિન્દુસ્તાન હજી પોતાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિજન્ય સંસ્થાઓ ટકાવી રહ્યું છે. આ સંસ્થાઓ તોડી નાંખી કે હિન્દુસ્તાને કબ્રસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો સમજવો.

આવા આવા વિચારોની મનમાં ધમચકડી ચાલવાથી ખગમરા ટેકરીથી અમે પાછા ક્યારે ફર્યા, રસ્તામાં લાલા

બદરીશાએ શું પૂછ્યું, પોસ્ટ માસ્તર જોડે બીજા કોણ કોણ હતા, એ તરફ મારૂં ધ્યાન બિલકુલ ગયું નહિ. હિમાલયમાં હવા ધ્યાનને માટે અનુકૂળ છે, પણ તે ધ્યાનભંગ કરનાર બે વસ્તુઓ ત્યાં જોરાવર છે. એક ટાઢ અને બીજી ભૂખ. બન્નેએ મારા ઉપર સરખો જ હુમલો કર્યો હતો, તેથી બન્ને સામે રક્ષણ મેળવવા અમે દોડતા દોડતા અમારા રસોડામાં પ્રવેશ કર્યો.

૬

પદમ'ઓરી

સાધુઓમાં પણ જીવનના બે આદર્શો હોય છે. લોક-ચરબાજીને માટે અમને ઠપકો આપનાર ખાખી બાવા ગરીબોને અન્નદાન આપી, દર્દીઓને દવા આપી અને બીજી અનેક રીતે સમાજસેવા કરતા હતા. કેટલાક સાધુ આ બે પ્રવૃત્તિઓને પણ ઉપાધિરૂપ ગણે છે. સાધુએ તો ફક્ત આત્મનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ, પરોપકારને માટે પણ કોઈ જાતનો પરિગ્રહ એ ન કરે એમ તેઓ માને છે. તેમનું સૂત્ર એ છે કે

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥

વિત્ત મેળવીને દાન કરો એના કરતાં વિત્તને અડો જ નહિ એ વધારે સારું. કાદવમાં હાથ બોળી ધોઈ નાખો એના કરતાં કાદવથી દૂર રહો એ શું ખોટું ?

આવા લોકોમાં સમાજ વિષે ઉદાસીનતા અથવા દયાનો અભાવ હોય છે એમ નથી. તેઓ કહે છે, " પ્રવૃત્તિને તમે બરાબર ઓળખતા નથી. પ્રવૃત્તિમાત્ર બંધક છે; અને એમાં તે જેટલી સાત્ત્વિક તેટલી તે વધારે બંધક, કેમકે તેનો બંધ બંધ જેવો લાગતો જ નથી અને જલદી છૂટતો પણ નથી. પ્રવૃત્તિના જ સાધન વડે તમે દુનિયાનું ભલું કેવી રીતે કરી શકો ? ખાસ ઉપદેશ કરવા ન જ જાઓ. એમાં પણ દયાનો અભાવ નથી. તમારો ઉપદેશ ઘણે ભાગે નિષ્ફળ જાય છે એ વાત પ્રવૃત્તિમાં ફસાયેલા તમે જોઇ શકતા નથી. જે માણસને તમારા ઉપદેશની જરૂર હોય તે પોતાની મેળે તમારી પાસે આવે એવી ઇશ્વરી યોજના છે. તમે ઉપદેશ કરવા ફરો અથવા સમાજસેવાનો ધંધો લઇ બેસો એમાં વિશ્વની અનાદિ કાળથી યથાતથ રચના કરનાર પ્રભુ વિષે કેટલી અશ્રદ્ધા છે એ તમે કેમ નથી જોઇ શકતા ? પ્રસંગવશાત્ જે ઉપદેશ કરવો પડે અથવા જે કોઇની સેવા કરવી પડે તેટલી કરીને છૂટી જાઓ. ત્રિગુણોની અંદર તમે હો ત્યારે સ્નેહ, દયા વગેરે સાત્ત્વિક ગુણો કેળવવા ખાતર તમે ભલે થોડા દિવસ સમાજસેવા કરો, પણ એ સાધન છે, ચિત્તશુદ્ધિનો ઉપાય છે; પણ તેથી મોહમાંથી મુક્તિ ન મળે એટલું ધ્યાનમાં રાખજો. " આ વૃત્તિના એક સાધુનું દર્શન મહદ્ભાગ્યે અમને થયું તે પ્રસંગ હવે આપું છું.

આલમોડામાં અમે લગભગ પંદર દિવસ સુધી રહ્યા. પંદર દિવસમાં ખૂબ જોયું, કેટલાક સારા લોકોને મળ્યા

અને કુદરત સાથે પણ વાતોચીતો કરી. સ્વામી વિવેકાનન્દ અહીં જેમને ત્યાં રહેતા તેમને મળી તેમની પાસેથી સ્વામીજી વિષે ખૂબ માહીતી મેળવી. પણ આ બધું અહીં ન જ લખાય.

'સાધુ ચલતા ભલા'; અને પ્રવાસવર્ણન પણ જો ઝટઝટ આગળ ન ચાલે તો કંટાળો આવે. અમારે પણ ઉત્તરાખંડની યાત્રા કરવા જવાની ઉતાવળ હતી, એટલે અનુકૂળ વખત જોઇ અમે આલમોડાથી નીકળ્યા. આલમોડાથી પાછા કાઠગોદામ, ત્યાંથી રેલમાં બેસી હરદ્વાર, અને ત્યાંથી ઉત્તરાખંડની યાત્રા એવો ક્રમ અમે ગોઠવ્યો હતો. પાછા જતાં મુક્તેસર થઇને જવાનો અમારો વિચાર હતો, કેમકે મુક્તેસર પાસે સોમબારગિરિ બાવા કરીને એક સાધુ રહેતા હતા તેમનું દર્શન કરવાની મનીષા હતી. સોમબારગિરિ જે સ્થાને રહેતા તેને પદમખોરી કહે છે. જગા બહુ જ કાવ્યમય છે. ત્રણ બાજુ ત્રણ મોટા મોટા પહાડ અને વચમાંથી એક નાનકડી નદી વહે છે. આ ત્રણ પહાડ એટલા બધા ઉંચા અને એટલા પાસે છે કે નદીને કાંઠે બેસીને ઉપર જોવાથી આકાશની વિશાળતા નષ્ટ થઇને તે એક નાનકડો ત્રિકોણાકૃતિ ચંદરવો હોય એમ ભાસતું. અમે સાંઝરે પદમખોરી જઇ પહોંચ્યા. રસ્તામાં પેલો રખડુ છોકરો હરખદેવ, ગીતા ભણનાર ભિસ્તી, ભલા વકીલ હરિરામ પાંડે, બુઢ્ઢા બદરીશા, ગગમળા થયેલા સાંઇજી દરજી અને ઘડપણમાં પુત્રપ્રાપ્તિના આનંદમાં ગાંડો થયેલો પોસ્ટ માસ્તર—એઓ વિષે અમે વાતો કરતા હતા.

એટલામાં અમારા ઘોડાવાળાએ (અમારો સામાન એ ઘોડા ઉપર રાખેલો હતો) કહ્યું, "પેલું નદી પાર નાનકડું દેવળ દેખાય છે ત્યાં જ મહારાજ રહે છે." અમે પ્રથમ તો ધર્મશાળામાં ગયા, ત્યાં બધો સામાન ગોઠવી દીધો અને બાવાજીના દર્શન માટે નીકળ્યા. જેને દર્શન કરવા જવું હોય તેણે હાથ પગ ધોઈ શુદ્ધ થઇ જવું એવો બાવાજીનો નિયમ હતો. પણ પોતે નદી પાર રહેતા હોવાથી આ નિયમ સ્હેજે પળાતો હતો. નદીના પ્રવાહ વચ્ચે જ એક મોટો પથરો હતો તેના ઉપર અમે હાથપગ ધોઇને બેઠા, સંધ્યાવંદન ટુંકામાં પતાવી દીધું અને આગળ વધ્યા. સામો કાંઠો ચડી બાવાજીનું દર્શન કરવા ગયા. બાવાજી તો કુદરતની જ મૂર્તિ હતા. એક લંગોટી સિવાય એમના શરીર પર કંઇ હતું જ નહિ. માથા ઉપરના વાળની જટા થયેલી હતી અને એની નાની નાની લટ આંખ ઉપર અને કપાળ ઉપર રમતી હતી. હાથમાં એક ચલમ હતી.

અમે જઇને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા. એમણે પણ એટલી જ નમ્રતાથી સામો નમસ્કાર કર્યો, અને મન્દિરની વાડની દીવાલ હતી એના પર જઇને બેઠા અને અમને પાસે આવીને બેસવાનું કહ્યું. અમારાથી સમાન આસને કેમ બેસાય? અમે નીચે એક પગથીઉં હતું તેના પર જઇને બેઠા. બાવાજીથી આ ભેદભાવ સહન ન થયો. તેઓ તરત જ પગથીઆ ઉપર આવીને બેઠા. અમે નીચે એક ચટાઇ હતી તેની ઉપર જઇને બેઠા. તોયે બાવાજી હારી જાય એમ ન હતા. તેઓ છેક જમીન ઉપર જઇને

બેઠા. હવે શું કરીયે? અમે ચટાઇ કાઢી નાખી, ત્યારે બાવાજી કહે, " પ્રભુ, હું તો તમારામાં ઇશ્વર જોઉં છું. હું સવારથી તમારી રાહ જોઉં છું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ–તમે મને દર્શન આપવા આવ્યા છો. "

સોમબારગિરિની ઓળખાણુ તો હતી જ નહિ. અમે આવવાના છીયે એવી બાતમી પણ કોઇએ તેમને આપી ન હતી. છતાં સવારથી જ તેઓ પાસે બેઠેલા લોકોને કહેતા હતા કે ' આજે મને મળવા કેટલાક આવવાના છે તેમની રાહ જોઉં છું. ' અને બપોરથી પોતાનું સ્થાન છોડીને ઉઠી ઉઠીને દૂર સુધી જોતા અને નિરાશ થઇ પોતાના સ્થાન પર આવીને બેસતા એમ ત્યાંના એક ખેડૂતે કહ્યું. નિરાશ થાય તોપણ કહે, " ના, ના, આજ તો તેઓ આવવા જ જોઇયે. " અમે કહ્યું, " મહારાજ, અમારો ઘોડાવાળો મોડો આવ્યો, નાહ તો અમે અહીં ક્યારના પહોંચી ગયા હોત. " પછી યાત્રાની વાત ચાલી. પોતે ખૂબ યાત્રાઓ કરી હતી, એટલે ખાખી બાવાની પેઠે પોતે પણ જીવતો જાગતો વિશ્વકોષ હતા. ગમે તે પ્રાન્ત વિષે વાત કાઢો તો ત્યાંનું વિગતવાર વર્ણન કરે. ભાષા શુદ્ધ હિન્દી જ હોય, એટલે આ સાધુ મૂળ વતની ક્યાંના એ તો કોઈ વરતી જ ન શકે.

છતાં ખાખી બાવા અને સોમબારગિરિ બાવામાં ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર હતું. બન્ને એક જ વાર ખાતા. લંગોટી સિવાય બીજા વસ્ત્રની દરકાર એમને રહેતી

ન હતી, છતાં બન્નેનાં જીવન અને જીવનના આદર્શોમાં ઘણો ફેર હતો. ખાખી બાવા પોતાનો મઠ બાંધીને રહ્યા હતા, જ્યારે સોમબારગિરિ બાવા ઝાઝા દિવસ એક ઠેકાણે રહેતા જ નાહ. તેઓ કહેતા, " એક ઠેકાણે રહેવાથી તે સ્થાન વિષે અને ત્યાંની પરિસ્થિતિ વિષે એક જાતની આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ખાખી બાવા અનેક જાતની વનસ્પતિઓ પાસે રાખતા, અતિથિ, અભ્યાગત, મુસાફરને ખવડાવતા, જમાડતા, ત્યારે સોમબારગિરિ બાવા એકદમ અપરિગ્રહી હતા—કશું લે નહિ અને કશું આપે નહિ. તેઓ માનતા કે આ પ્રવૃત્તિ તેમના જેવા વિરક્ત પુરુષને માટે નથી જ. ખાખી બાવાને ત્યાં અમે ગયેલા ત્યારે તેમણે અમને પહેલાં મીઠાઇ આપી હતી અને હું ખાંડ નથી ખાતો એમ જાણી સૂકો મેવો આપ્યો હતો. અહીં સોમબારગિરિ બાવાએ પોતાની બાટીમાંથી એક એક કકડો અમને આપી દીધો. એટલું પવિત્ર અન્ન ખાવાનું ભાગ્ય હમેશાં અમને ક્યાંથી મળે? તેનો સ્વાદ તો કાંઇ ઓર જ હતો. સાચે જ, એટલી સ્વાદિષ્ટ રોટલી મેં બીજે ક્યાંયે ખાધી નથી. સોમબારગિરિ બાવાએ તે જ દિવસે સવારે આસપાસનાં બે ચાર ગામડાંમાં જઈ ત્યાં નિષ્પાપ ખેડૂતો પાસેથી ભિક્ષા માગીને તાજો લોટ આણેલો, તેમાં શુદ્ધ ઘી અને શુદ્ધ પાણી રેડીને જંગલનાં લાકડાં ઉપર બાવાજીએ પોતે હાથે બનાવેલી બાટી—એની પવિત્રતા અને એની મીઠાશનું વર્ણન કોણ કરી શકે? પોતાના જ આહારમાંથી અતિથિને ભાગ આપી દેવો એ સોમબારગિરિની વૃત્તિ અને અતિથિને

અનુકૂળ સાધનો રાખવાં એ ખાખી બાવાની વૃત્તિ. ખાખી બાવા સ્વદેશી ખાંડની ગુણ ખાસ કારખાનામાંથી મંગાવતા: જ્યારે અમે સોમબારગિરિ બાવા પાસે જઇ પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ લુચ્ચાઈ કરી પરદેશી ખાંડ વાપરવા બદલ એક કંદોઈની ખૂબ ઝાટકણી કાઢતા હતા.

અમે જ્યારે ખાખી બાવા ાવષે વાત કરી ત્યારે તેમનું નામ સાંભળતાં વાર સોમબારગિરિ બાવાએ તેમના નામને શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કર્યો અને કહ્યું, " તેઓ શ્રેષ્ઠ સાધુ છે, તપસ્વી છે, ખૂબ લોકકલ્યાણ કરે છે. " અને પછી કહ્યું, " હાં, તેઓ તો રાજયોગી છે, ખૂબ પ્રવૃત્તિમાં પડે છે. હું તો નિઃસંગી માણસ રહ્યો. આ મારૂં વ્યાઘ્રચર્મ અને આ કમંડલુ એટલો જ મારો પરિગ્રહ છે. અહીં લોકો વધારે મળવા આવે એટલે અહીંથી પણ નાસી જાઉં. આ પરિગ્રહ પણ ફેંકી દેવાનું મન થાય છે. " પછી એમણે એમના ઓળખીતા અનેક સાધુઓની વાત કરી, તેમનાં કાર્યથી વાકેફ કર્યા અને આ આડકતરી રીતે સાધુમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન આદર્શો હોય છે એ તેમણે બતાવી દીધું.

મેં તેમને પૂછ્યું, " આપ લોકોને ધર્મોપદેશ કરો છો. હું પણ જ્યારે નિશાળમાં કામ કરતો હોઉં ત્યારે છોકરાઓને 'ધાર્મિક શિક્ષણ' આપું છું. ફરક એટલો જ છે કે હું વાંચેલી વસ્તુઓ કહું છું અને આપ અનુભવની. મને કંઇ પણ સૂચના આપો. " તેમણે કહ્યું, " હું જાણું છું કે તમે છોકરાઓને ભગવદ્ગીતા ભણાવો છો અને તેનો અર્થ સમજાવી દો છો. એમાં શ્રેય નથી. ભગવદ્ગીતા જે નિવૃત્તિધર્મ શીખવે છે

તેને માટે મોટેરા પણ લાયક નથી હોતા; પછી છોકરાઓ ક્યાંથી હોય ? कर्मण्यकर्म यः पश्यदकर्मणि च कर्म यः જેવા, અથવા कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः। अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ જેવા શ્લોકો છોકરાઓને તમે શી રીતે સમજાવવાના હતા? છોકરાઓ આગળ નિષ્કામ કર્મની વાતો કરો એના પહેલાં સકામ કર્તવ્યકર્મની એમને સારી તાલીમ આપો. તમારા વેદાંતથી છોકરાઓ નાલાયક બની જાય છે, તેમની સંકલ્પશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, ધારેલું કરી શકતા નથી અને નાહક આખો દિવસ બકબક કર્યા જ કરે છે. ગીતાજીનો ઉપદેશ તો લાયક માણસને જ કરો. ”

આ તો મને એક નવી દિશા મળી. હું ખૂબ વિચાર કરવા લાગ્યો. મેં પૂછ્યું, “ ત્યારે છોકરાઓને ગીતા ન જ ભણાવવી ?” એમણે કહ્યું, “ ના, હું એમ નથી કહેતો. છોકરાઓ ગીતાજીના શ્લોકો મ્હોંએ તો જરૂર કરે. તેમને નિવૃત્તિધર્મની દીક્ષા ન આપો એટલું જ મારૂં કહેવું છે. ” ત્યારપછી ઉત્તરાખંડની યાત્રા વિષે અમે એમને ખૂબ પૂછી લીધું. જેમ જેમ વાતો વધતી ગઈ તેમ તેમ આ બાવાજી કેટલા અધિકારી પુરુષ છે એનું ભાન થતું ગયું. મોડી રાત સુધી અમે ત્યાં બેઠા અને આખરે વંદન કરી પાછા ધર્મશાળામાં આવ્યા. ધર્મશાળામાં એટલી બધી ભીડ થઈ ગઈ હતી કે અમે પોતાની પથારી પહેલેથી જ ન પાથરી હોત તો અમને સૂવા જેટલી જગા ન મળી હોત.

સવારે વહેલા ઉઠ્યા અને ફરી મહારાજનું દર્શન કરી રજા લેવા એમની પાસે ગયા. બાવાજી પોતાનું ધ્યાન વિસ-

જૅન કરી ફડતા હતા એટલામાં અમે જઈ પહોંચ્યા. વાતચીત કરીયે એટલામાં ત્યાં એક નોળીયો આવ્યો. બાવાજીએ કહ્યું, " આ ભગવદ્દર્શન છે. " પછી બાવાજીએ અમને ચ્હા આપી. મેં કહ્યું, " હું તો ચ્હા નથી પીતો. " બાવાજીએ જવાબ વાળ્યો, " આ તો તમારા મુલકની ચ્હા નથી. આ હિમાલયની ચ્હા છે. આમાં નથી ખાંડ કે નથી દૂધ. આ થોડી પીઓ એટલે પ્રવાસમાં એ ફાયદો કરશે. " ચ્હામાં એક બદામના ત્રણ કટકા કરીને પ્રસાદ તરીકે એમણે એકેકને એકેક કટકો આપ્યો. બીજી એક વિચિત્ર વનસ્પતિ (ભાંગ નહિ) ચ્હામાં નાંખી. અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રસાદ માનીને તે ચ્હા પી ગયા, મહારાજને નમસ્કાર કર્યા અને રજા માગી. પ્રેમથી એમણે ખભા ઉપર હાથ મુક્યો અને કહ્યું, " બધે પરમાત્મા છે. "

૭

ગોવધ

પદમમોરીથી મુક્તેસર. કેટલો ફેર! ઉન્નતિ અને અવનતિ! પાછળ કહી ગયા તેમ પદમમોરી ત્રણ પહાડ વચ્ચે એક પાર્વતી નદીને કાંઠે આવેલું મહાદેવનું સ્થાન છે. ત્યાંથી અમારે મુક્તેસર જવું હતું. મુક્તેસર કંઈ નહિ તો સાત હજાર ફૂટની ઉંચાઇએ છે. તેને મુક્તેસર શા માટે કહેતા હશે એની અમે ચર્ચા કરી. મેં કહ્યું, "મુક્તીશ્વર અથવા મુક્તિકેશ્વર પરથી એ નામ પડ્યું હશે." બુવાએ કહ્યું, "અહીંઆં મોતી જેવું તળાવ હશે તે પરથી મોતીસર નામ પડ્યું હશે. અથવા તો મૌક્તિકેશ્વર પણ હોય." અમારી સાથે આલમોડાના ભટજી હતા તેમણે કહ્યું, "ઘણીવાર નામો તો સાદાં જ હોય છે; પછી તમારા જેવા શાસ્ત્રી ભાષા જાણનાર એ જ નામને કંઇ પણ સુંદર સ્વરૂપ આપી દે છે."

મૂળ નામ શું હશે તે આપણે નથી જાણતા. અહીંઆં તળાવ તો નથી. મુક્તેસર મહાદેવ માત્ર છે.

છેક પર્વતની ટોચે છે. ત્યાં ભૈરવઘાટી પણ છે. પદમબોરીથી મુક્તેસર ચડવું એટલે પૃથ્વી પરથી સ્વર્ગમાં જવા જેવું છે. મુક્તેસરનું કુદરતી દશ્ય સ્વર્ગીય છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ તો નથી જ; ઉલટું અલ્પોક્તિ હોવાનો સંભવ છે. પણ—હાય હિમાલયમાં પણ 'પણ' કહેવાનો પ્રસંગ આવે છે—આ સ્થાન આજે નરક કરતાંયે વધારે ખરાબ થઇ પડયું છે. નીચે સ્વર્ગ અને ઉપર નરક એને અલંકારશાસ્ત્રીઓ કયો અલંકાર કહેશે? મુક્તેસરમાં સરકારી બૅક્ટીરીઑલૉજીકલ ડિપાર્ટમેન્ટ છે. આ ખાતાની અંદર ભયંકર ગોવધ ચાલે છે. એનું કારણ શું? યૂરોપીઅન લશ્કરને ગોમાંસ પૂરૂં પાડવા સારૂ? નહિ, હિન્દુસ્તાનની ગરીબ ગાયો અને બળદ ઉપર ક્રૂર માણસનો આહાર થવા ઉપરાંત જાતજાતના રોગો પરની દવા થવાની પણ ફરજ આવી પડી છે. યૂરોપીઅન લોકોએ જોઇ લીધું કે તેમના કેટલાયે ઘોડા રિંડરપેસ્ટ નામના રોગથી મરે છે. તેનો ઉપાય તેમને એ જડયો કે બળદનું લોહી ચૂસી કાઢી તેની રસી બનાવી પોતાના ઘોડાનાં શરીરમાં એ રસી દાખલ કરવી. અને તે પ્રાણી તો હિન્દુસ્તાનમાં જ મળે. મેં ત્યાં એક જણ પાસે સાંભળ્યું કે શરૂઆતનાં સોળ વર્ષની અંદર આખી દુનિયાને રિંડરપેસ્ટની રસી પૂરી પાડવા માટે ચાળીસ હજાર બળદનું લોહી ચૂસવામાં આવ્યું હતું. આ લોહી કાઢવાની ક્રિયા બહુ ઘાતકી હોય છે. બળદને ખૂબ ખવડાવી પુષ્ટ કરે છે. પછી તેની એક નસ કાપી તેમાંથી એક બે ડોલ લોહી કાઢી લે છે. પછી મલમપટી કરી જાનવરને સાજું કરે છે. થોડા દિવસ પછી ફરી

પહેલાંની પેઠે લોહી કાઢી લે છે. ત્રીજી વાર બધું જ લોહી ચૂસી લેવામાં આવે છે, કેમકે તે વખતે જાનવર એટલું નિઃસત્ત્વ થયેલું હોય છે કે ચોથી વાર દવા સારુ આપવાને તેના શરીરમાં લોહી જ રહેતું નથી.

મુક્તેસર અમે સાંઝરે પહોંચ્યા હતા. ત્યાં એક સર્જનને ત્યાં રાતે આરામ લીધો. ભોજનનો પ્રબંધ તેમણે બહુ ભક્તિપૂર્વક સુંદર રીતે કર્યો હતો. પણ ચોખા બિલકુલ ચડેલા જ ન હતા. વાતચીતમાં એમ જણાયું કે પહાડી લોકો એવા જ ચોખા પસંદ કરે છે. અમને પહાડી ભૂખ લાગી ન હોત તો આટલા ચોખા ચાવી પચાવવાની મહેનત લેવા દાંતે ના જ પાડી હોત. ભુજી (ભાજી) બહુ જ મજેદાર થઈ હતી. તે સર્જનના દીવાનખાનામાં ચોમેર દીવાલનો નીચલો ભાગ લાકડાનો હતો, અને તે પણ તકીઆની પેઠે ત્રાંસો. આ શીત પ્રદેશમાં દીવાલને અઢેલીને બેસવું હોય તો આવી કાંઈ પણ સગવડ હોવી જોઈએ.

બીજે દિવસે સવારે પેલું જંતુશાસ્ત્રનું ખાતું જોવા ગયા. અમારા યજમાન અમને બધું સમજાવતા હતા. હું તે બધું શૂન્યમનસ્ક થઈ સાંભળતો હતો. મારી દૃષ્ટિ આગળ તો ગોહત્યાનું કલ્પનાચિત્ર જ ઊભું થતું હતું. એક ટેકરી પર એક બુરજ હતો. તેના પર એક મોટો ઘંટ ટીંગાડેલો હતો. મેં પૂછ્યું, “આ શા માટે છે?” એમણે કહ્યું: “જંગલમાં આગ લાગે, કંઈ અકસ્માત

થાય અથવા કંઇ પણ બીજું સંકટ આવે તો આ ઘંટ વગાડે, જેથી બધા લોકો ભેગા થાય." જ્યાં ચાળીસ હજાર ગોકુળનો સંહાર થાય છે ત્યાં બીજા સંકટની શી જરૂર છે ? મને થયું કે આ બુરજ પર ચડી પેલો ઘંટ વગાડી બાત્રીસ કરોડ હિન્દુઓને હું અહીંઆં ભેગા કરૂં; અને તેઓ ન સાંભળે તો હિમાલયમાં અદૃશ્ય રૂપે વિચરનાર તેત્રીસ કરોડ દેવોને ગૌમાતાનો આર્તનાદ સંભળાવું.

આ વિચાર મનમાં ચાલતો હતો એટલામાં અમે મુક્તેશ્વર મહાદેવ પાસે જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં મનને સ્હેજ આરામ મળ્યો ખરો. મુક્તેશ્વર મહાદેવ પાસે ભૈરવઘાટીનું સ્થાન છે. જ્યાં પહાડ પર ઉંચામાં ઉંચું શિખર અને પાસે એકદમ નીચે કરાડ તૂટેલી હોય તેને ભૈરવઘાટી કહે છે. જૂના વખતમાં અને આજે પણ ભૈરવ સંપ્રદાયી લોકો આવે ઠેકાણે કેટલીક વાર ભૈરવનો જાપ જપતે જપતે ઉપરથી નીચે ભૂસકો મારે છે. આ રીતે આત્મહત્યા કરવામાં પાપ નથી પણ મોક્ષ છે એમ મનાય છે. એ માન્યતા હાલના કાયદા પ્રમાણે ભલે ભૂલભરેલી હોય, પણ માનસશાસ્ત્રીઓ એની પાછળ રહેલું તત્ત્વ સ્હેજે સમજી શકે એમ છે. દુનિયામાં બધી રીતે નિરાશ થઇ કાયર બની માણસ આત્મહત્યા કરે તે, અને કુદરતનું વિશાળ, ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને રમણીય સૌન્દર્ય જોઇ તદાકાર થઇ કુદરત સાથે એકરૂપ થવાની ઇચ્છા થઇ જાય, કુદરત સાથે કોઇ જાતની જુદાઇ સહન ન થાય, એવે વખતે

માણસ આ ક્ષુદ્ર દેહનું બંધન ભૂલી જઇ અનન્તત્વમાં સાત્મ્ય થઇ જવા કુદી પડે એ બે વસ્તુ તદ્દન ભિન્ન છે; બન્નેનું પરિણામ ભલે એક જ હોય. દરેક જાતના વિનાશને મરણ એ એક જ નામથી આપણે સંબોધાયે છીયે, પણ વસ્તુ એક જ નથી હોતી. કેટલીક વાર મરણ એ જીવન રૂપી નાટકનો વિષ્કંભક હોય છે, અને કેટલીક વાર તો તે નાટકનું ભરતવાક્ય—જીવનનું સાફલ્ય હોય છે. મનુષ્યની આશા દુરન્ત કહેવાય છે. સાચે જ મનુષ્યની આશાને પાર નથી. મનુષ્યની દરેક આશા સફળ કરવાની શક્તિ જીવનમાં નથી. જીવનની સમૃદ્ધિને પણ મર્યાદા હોય છે. મનુષ્યની આશા આગળ જીવન દરિદ્રી છે; પણ મરણની સમૃદ્ધિ આશાને તૃપ્ત કરી શકે એટલી હોય છે. જ્યાં જીવન થાકી જાય છે ત્યાં મરણ ફાવે છે. જીવન અસંખ્ય વાર માણસને નિરાશ કરે છે. મરણ પાસે નિરાશા છે જ નહિ.

ભૈરવઘાટી પર અમે ચડ્યા ત્યાં પણ ગોવધનો વિચાર મનમાંથી ગયો ન હતો. બીચારા બળદો નાહક મરી જાય છે. એક રીતે જોતાં આ બળદોનો આત્મયજ્ઞ સ્વાત્માર્પણની પરાકાષ્ઠા સૂચવનો હતો. હિન્દુસ્તાનનાં જાનવરો મરે અને દુનિયાનાં—આખી દુનિયાનાં ઘોડા, ખચ્ચર વગેરે અનેક જાતનાં પ્રાણી પ્લેગમાંથી બચે એ કંઇ સાધારણ પુણ્ય ન કહેવાય. પણ એ ક્યાં સ્વેચ્છાથી કરેલું બલિદાન છે? આજે મારૂં હિન્દુસ્તાન પણ અમર્યાદ આપભોગ આપી રહ્યું છે; હિન્દુસ્તાનની બદોલત બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ટકેલું છે; હિન્દુસ્તાન પોતે મરીને અસંખ્ય

લોકોને જીવાડે છે; પણ એનું પુણ્ય હિન્દુસ્તાનને મળતું નથી. દુર્બળતા અને અજ્ઞાનને લીધે થયેલો ત્યાગ શા કામનો? न च तत्प्रेत्य नो इह ।

બુવાએ ભૈરવના નાનકડા મન્દિરનો ઘંટ વગાડયો અને પાછા જવાની સૂચના કરી.

૮

ધર્મશાળા કે ઋષિકુળ ?

મુક્તેસરથી અમે કાઠગોદામના જૂના રસ્તા પર આવ્યા, ભીમતાલનું ફરી દર્શન કર્યું અને હિમાલયનો પહાડ ઉતરી માનવી સૃષ્ટિમાં આવ્યા. રસ્તામાં પૂર્વપરિચિત સ્થાનો જોઇ જુદા જ ભાવ મનમાં પેદા થતા હતા. આલમોડા જતી વખતે હિમાલયનું પ્રથમ દર્શન હતું. આટલી વિશાળતા અને ઉત્તુંગતા પ્રથમ વાર જ નિહાળી હતી. પાછા આવતાં આ બધું પરિચિત જેવું લાગતું હતું, છતાં એનો રસ કંઇ ઓછો ન હતો. પ્રથમનો રસ અપૂર્વતાનો હતો; આ વખતનો રસ પરિચયનો હતો. જતી વખતે જે જે ઝરણાંઓએ અને ઝાડોએ અમારો સત્કાર કર્યો હતો તેમને ફરી મળતાં કૃતજ્ઞતાનો ઉભરો આવ્યા વગર કેમ રહે ? પરિચિત ઝાડોને હું ભેટયો, પરિચિત ઝરણાંઓનું સ્વાભાવિક નહિ પણ પ્રેમતૃષાથી પાન કર્યું. જતી વખતે જે પૂલો પર બેસી અમે થાક ઉતાર્યો હતો તે

પૂલ ફરી આવતાં તેમના પર એક બે મિનિટ ન બેસીયે તો કૃતઘ્નતાના દોષને પાત્ર થઇયે એમ જ લાગતું.

રસ્તામાં સ્વામી જોડે સંસ્કૃત સાહિત્યનું વિવેચન શરૂ થયું. મેં કહ્યું, " આ ગગનચુંબિત 'ઝાડનાં ઝુંડની ઝાઝ ઝાડી' જોઇ મને બાણભટ્ટની સાહિત્યશૈલીનું સ્મરણ થાય છે. દરેક સ્થાને અપૂર્વતા અને ઉદાત્તતા રહેલી છે, પણ તે અતિશય થવાથી પોતાનું સૌંદર્ય છૂપાવવામાં જ ખપી જાય છે. પછી સંસ્કૃત કવિઓ અને રાજાશ્રયનો સવાલ ઉપડયો. કાલિદાસ રાજાશ્રયી કવિ હતો, જ્યારે ભવભૂતિ લોકાશ્રયી કવિ થયો. કાલિદાસ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અથવા મેઘનું વાહન બનાવી વિહંગમદૃષ્ટ્યા ભારતવર્ષનું અવલોકન કરે છે, જ્યારે ભવભૂતિ વલ્કલધારી રામ, લક્ષ્મણ અને જનક-તનયા સાથે દંડકારણ્ય અને પંચવટીનાં અરણ્યોમાં માર્ગ કાઢતો ધીમે ધીમે પગે ચાલે છે. બન્નેની શૈલીમાં એ જ ભેદ છે. ભવભૂતિની શૈલી રામકુમારની પેઠે 'धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्' જ્યારે કાલિદાસની વર્ણનશૈલી શકું-તલાના ભાવની પેઠે 'न विवृतो मदनो न च संवृतः' જેવી છે. વનશ્રી જોઈ સંસ્કૃત કવિઓની યાદ આવી અને તેમાં લોકાશ્રયનો વિચાર કરતાં રાજાશ્રયની નિંદ્ય રીતે નિંદા કર-નાર બિલ્હણ યાદ આવ્યો, પણ તે જ ક્ષણે સ્મરણ થયું કે સંસારથી વિરક્ત થયેલા સાધકોને સંસ્કૃતિનો આવો કાવ્યરસ છાજે નહિ. બપોર થયા હતા, સૂર્યનારાયણે એક આંખ વધારે ઉઘાડી હતી. ભુવાએ કહ્યું: पिपासितैः काव्यरसो न पीयते। નીચે ખીણમાં રામગંગા પ્રચંડ ઘુઘવાટ કરતી દોડતી હતી,

પણ શરદ્‌ના મેઘની પેઠે તેનું પાણી અમારે માટે તો દુષ્પ્રાપ્ય હતું. સ્વામી બોલ્યા, " આ જંગલની શોભા જોઇ તને બાણભટ્ટની કાદંબરીનું સ્મરણ થાય છે, પણ મને તો આ રામગંગાના બરાડા સાંભળી કોલાબા સ્ટેશન ઉપરનાં દસ વીસ એંજીનનો ઘોંઘાટ યાદ આવે છે. "

એંજીનનું નામ નીકળ્યું અને તરત જ સ્મરણ થયું કે કુદરતી સૃષ્ટિ છોડી માનવી સૃષ્ટિમાં જઇયે છીયે ત્યાં અગ્નિ-રથનો વખત ન સાચવીયે તો ચાલે નહિ. ખોટીમાંનું ઘડિયાળ કાઢી મેં જોયું અને બુવાને કહ્યું, " બુવા, દોડો, નહિ તો આપણે વખતસર કાઠગોદામ નહિ પહોંચી શકીયે. " ત્રણે જણ દોડયા અને માંડમાંડ સ્ટેશને પહોંચ્યા એટલામાં આગગાડી કૂકકૂકઉ કરતી હસતી હસતી અમારા દેખતાં પસાર થઇ. આગગાડી ગઇ તેનું તો કશું ખોટું ન લાગ્યું, પણ અમે ખોટી ન થઇયે તે માટે આગળ દોડતો ગયેલો અમારો કૂલી નિરાશ થયેલો જોઇ અમને દુઃખ થયું. છતાં અમે હસી પડયા અને પેલાને કહ્યું, " ચાલો ભાઇ, દિવસ તો ઘણો છે. અહીંઆં બેસીયે એના કરતાં હલદ્વાની જઇ રાત ત્યાં જ ગાળીયે. હલદ્વાની તો કાઠગોદામથી પહેલું સ્ટેશન; વેપારનું એક નાનકડું મથક છે. ત્યાં ચાલતા જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં ખાધું પીધું અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ પર રાજ્ય કર્યું.

સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જતાં પહેલાં કલ્પનાસૃષ્ટિમાં જવા જેવો એક પ્રસંગ આવ્યો. અમે ધર્મશાળામાં જગા મેળવી સંઘતા હતા. ધર્મશાળા એટલે વિવિધ જનસમાજ. ત્યાં ત્રિખડોની

વાર્તા ચાલે. ત્યાં બાવાઓ આવે, વેપારીઓ આવે, સરકારી અમલદારો આવે, જૂનો જમાનો વીતી ગયો છે એની જેમને બિલકુલ ખબર નથી એવા જૂના જમીનદારો ઘોડા પર જૂનું જીન નાખી પ્રવાસ કરતા આવે, જૂના જમાના જેવું કંઈ હતું કે ન હતું એનો ખ્યાલ પણ જેને નથી એવા જુવાનીઆઓ આવે, ભીખારીઓ આવે અને ભીખારીઓ કરતાં ખરાબ પોલીસ પણ આવે. આવા અનેક જાતના લોકો સાથે પ્રસંગ પડવાથી જેમનો મીજાજ ખાટા દહીં જેવો બન્યો છે એવા દુકાનદાર દહીં વેચવા પાસે બેઠેલા હોય જ. ધર્મશાળામાં સાંજરે છ વાગ્યાથી આઠ વાગ્યા સુધી ઘણે ભાગે લડવાડ જ ચાલે છે. મુસાફરો એકબીજા સાથે અથવા પોતાના કુલીઓ સાથે, ઘરાકો દુકાનદાર સાથે, દુકાનદારની સ્ત્રી પોતાનાં છોકરાં સાથે, પોલીસો ભીખારીઓ સાથે અને કુતરાંઓ એકબીજા સાથે આઠ વાગ્યા સુધી લડી લે છે. આઠ વાગે પ્રથમ ક્ષુધા શાંત થાય છે, પછી ચુલાઓ શાંત થાય છે, ઘણે ભાગે દીવાઓ પણ શાંત થાય છે (કેમકે એક પૈસામાં કોડીઉં, દીવેટ અને તેલ આપનાર દુકાનદાર પાસે આઠ વાગ્યાનું જ બજેટ હોય છે) અને પછી વિરોધ શમી જઈ વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. આઠ વાગે પછી એકવાર સુલેહનામું થયા પછી કોઇ કોઇની સાથે લડે નહિ એવો ધર્મશાળાનો આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદો હોય છે. તરત જ મુસાફર મુસાફર વચ્ચે સંવાદ શરૂ થાય છે. બાવાઓ દેશદેશાંતર વિષેની હકીકત અને તેની સાથે પોતાની ટીકા ટિપ્પણી અહીંઆં રજૂ કરે છે. જ્યાં છોકરાંઓ હોય ત્યાં બાદશાહ બીરબલ જરૂર આવે. બૈરાંઓ હમેશાં યાત્રાની જ

વાતો કરે અને એક જ ગામનાં હોય તો સાસુવહુ વચ્ચેના સનાતન સંગ્રામની વાતો કરે. હિન્દુસ્તાનની ગમે તે પ્રાંતની સ્ત્રીઓ બીજા ગમે તે પ્રાંતની સ્ત્રીઓ સાથે ધર્મશાળામાં વાતચીત કરી શકે છે. ભાષાની અગવડ તો સુશિક્ષિત લોકોને માટે જ હોય છે. સ્ત્રીઓ એટલે જૂની દુનિયા. ત્યાં વિચારો, ભાવનાઓ, વહેમો, રિવાજો અને આદર્શો એક ને એક. પછી વાતો કરતાં અગવડ શાની આવે ? જેમ બે અંગ્રેજ મળે એટલે આજની હવા કેવી છે એની વાત કરે છે તેમ સ્ત્રીઓ મળે એટલે તારે કેટલાં છોકરાં છે, છોકરીઓ ક્યાં ક્યાં પરણી છે, છોકરીઓને સુખ છે કે દુઃખ છે, ઘરની ડોસીએ યાત્રા કરી છે કે નહિ, વગેરે વાતો જ ચાલે. દુકાનદારની સ્ત્રી આમાં ભળી પોતાના દુઃખની કહાણી પાંચ હજાર છસો બારમે વખતે અશ્રુ સહિત અને કશો સંક્ષેપ કર્યા વગર જેવી ને તેવી જ કહી દે છે, અને ઘણે ભાગે આ વર્ણન નકામું નથી જતું. માયાળુ મુસાફરો—ખરાબ દુકાનદારથી છેતરાયેલા આ મુસાફરો દુકાનદારની સ્ત્રીનું દુઃખ જોઈ અને તે પણ દુકાનદારનો આપણા જેટલો જ દ્વેષ કરે છે એમ સમાધાન માની તેને કંઇ પણ સંતોષ આપી વિદાય લે છે. દુકાનદારોએ પણ દરેક પ્રાંત વિષે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધેલો હોય જ, અને તેઓ બાવા જેટલી જ છૂટથી તે જણાવી દે છે; કેમકે પીનલ કોડની એક પણ કલમ બાવાઓને અને દુકાનદારોને માટે નથી.

દેશી રિયાસતના રહીશો ધર્મશાળામાં આવે એટલે રિયાસતોનું તારતમ્ય ચર્ચાય છે અને દરબારની અંદરની

ખટપટ અને પ્રપંચનું રહસ્ય 'તમને જ' કહે છે. ગમે તે માણસ આગળ પોતાના રાજદરબારની કિંવદન્તી ખોલી નાખવા જેટલા તેઓ બેવશ નથી હોતા. પણ 'તમે' તો ખાનદાન માણસ. 'તમારી' આગળ એવી વાતો કહેવામાં શાનો વાંધો હોય?

અમારે ભાગે એક દેશાભિમાની, સનાતનધર્માભિમાની વપારી આવ્યા. હસ્તિનાપુર તરફ એમનું એક ગુરુકુળ હતું—ના ગુરુકુળ નહિ, ઋષિકુળ. ગુરુકુળ આર્યસમાજીઓનાં હોય છે તેથી સનાતનીઓનાં ઋષિકુળ જ હોય. વૈષ્ણવોનાં આચાર્યકુળ. બાવાઓ હોય તો મુનિમંડલ કે સાધુઆશ્રમ અને ગોર મહારાજની સંસ્થા હોય તો તે પંડાકુમાર મહા-વિદ્યાલય. પણ આ બધું જ્ઞાન મને હરદ્વાર ગયા પછી થયું. હસ્તિનાપુરના વેપારીએ કહ્યું કે "અમે ગયે વર્ષે જ અમારૂં ઋષિકુળ સ્થાપ્યું છે. પણ હજી અમને કોઈ અધ્યાપક મળ્યો નથી. એક બ્રાહ્મણ હમણાં કામ ચલાવે છે, પણ છોકરાઓ એને આંટી નાખે એવા છે. તમારા જેવો કોઇ ઇંગ્લિશ—એજ્યુકેટેડ સાધુ ત્યાં આવે તો લોકો પર અસર થાય અને પ્રચાર માટે જઇયે એટલે ફંડ પણ સારૂં થાય. તમે આવો તો અમને રોજ તમારાં દર્શનનો લાભ મળે, 'ભવબંધ કટ જાય' અને પેલા આર્યસમાજીઓ ઉંદરે આદુ ખાધાની પેઠે ચૂપ થઈ જાય. અમે ઋષિકુળ તો એટલા માટે જ સ્થાપ્યું. અમારે ત્યાં બે આર્યસમાજી પ્રચારકો આવ્યા હતા. એમણે સનાતન ધર્મની નિંદા શરૂ કરી. અમારે ત્યાં એમને જવાબ આપે એવો કોઈ પંડિત ન

હતો. એટલે અમે અરજંટ તાર કરી હરદ્વારથી ત્રણ સનાતની ઉપદેશકો મંગાવ્યા અને એવા તો લડાવ્યા કે વાત ન પૂછો. ત્રણ દિવસ શાસ્ત્રાર્થ થયો." મેં વચમાં પૂછ્યું, "કયા મુદ્દા પર ?" તેમણે કહ્યું, "અરે તમારા શાસ્ત્રની વાત અમે શી જાણીયે ? અમે થોડા જ સંસ્કૃત ભણેલા છીયે ? પણ આખરે આર્યસમાજીઓ જ ચૂપ રહ્યા અને અમારી જીત થઈ. સામાવાળાઓ તો નાહક કહેવા લાગ્યા કે જીત તો અમારી જ થઇ. પણ તમે જ કહો કે તેમની જીત થાત તો તેમના પંડિતો છાના બેસે ખરા ?"

આ મહાયુદ્ધનું વર્ણન ઉદાસીનતાથી મેં સાંભળ્યું એ જોઇ તેઓ સ્હેજ વિરસ થયા. તેમણે પૂછયું, "આપ આર્યસમાજી તો નથી ?" મેં કહ્યું, "ના જી! હું તો ચુસ્ત સનાતની છું." તેમણે કહ્યું, "ત્યારે તમે જરૂર હસ્તિનાપુર આવજો. અમે તમને સરસ કુટી બાંધી આપીશું, તમારે માટે ખાસ રસોઇઓ રાખીશું, અંગ્રેજી છાપાંઓ મંગાવીશું. તમારાં વ્યાખ્યાનનો અમને લાભ મળશે." મેં કહ્યું, "બીજો કંઈ પણ સંકલ્પ ન હોત તો વખતે હું આવત ખરો. પણ મારે તો ઉત્તરાખંડની યાત્રા કરવી છે અને પછી પુરશ્ચરણ કરવું છે."

મારા બધા વિચારો એમને કહેવાની મારી હિંમત શાની જ ચાલે ? અને કહેત તોપણ તેઓ શાના સમજવાના હતા ?

બીજે દિવસે 'રેલ' માં બેઠા અને ચાલ્યા. હિમાલયની મુસાફરી પછી રેલની મુસાફરી નીરસ નહિ પણ

અસહ્ય થઇ જાય છે. એક એક ખેતરવાને આંતરે ચાલનાર અમે ત્રણ જણા અર્ધા બાંકડા ઉપર સંકડાઇને બેઠા હતા. વૃક્ષનાં જંગલને બદલે ડબ્બાની અંદર મુસાફરોનું જંગલ બાઝ્યું હતું. પક્ષીઓના કલરવને બદલે મુસાફરોનો કોલાહલ સંભળાતો હતો. બરેલી થઈ અમે સાહારાનપુર ગયા અને ત્યાં ગાડી બદલી મધરાતે હરદ્વાર જઈ પહોંચ્યા. હરદ્વારથી ઉત્તરાખંડની મુસાફરી શરૂ થાય છે.

૯

રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ

યાત્રા કરવાથી પુણ્ય મળે છે, પણ તે ગમે તે સ્થિતિમાં નહિ. પગે ચાલીને જાય તેને સોએ સો ટકા પુણ્ય મળે. માણસના ખભા પર કે પાલખીમાં બેસીને જાય તેને અડધું પુણ્ય, પશુનું વાહન કરી યાત્રાએ નીકળે તેનું પુણ્ય લગભગ નહિ જેવું અને (આજની સ્થિતિએ ઉમેરવું જોઇયે) યાત્રાને માટે રેલમાં કે મોટરમાં બેસીને જાય તેને પુણ્યને બદલે પાપ જ લાગે. રેલની મુસાફરીમાં કોઇ પણ જાતની ઉચ્ચ કે ધાર્મિક ભાવના પોષાતી જ નથી. આજે તો રેલની મુસાફરી એટલે સ્વાભિમાનનો નાશ. પૈસા આપીને એક લેબલ લઇયે છીયે તે ધારણ કરીને પછી પાર્સલની પેઠે ડબ્બામાં ગોઠવાઈ જઇયે છીયે. મુકામ ઉપર પાર્સલો બહાર ફેંકી દેવામાં આવે છે, આપણે પોતાની મેળે બહાર ચાલી નીકળીયે છીયે, એટલો જ ફરક. ગાડીમાં બેઠા બેઠા આપણે ભવિષ્યકાળ તરફ નથી જતા પણ બહારની

દુનિયા નિસાસો મુકી ભૂતકાળ તરફ દોડતી જાય છે. બે માણસ ભાગ્યવશાત્ પાસે આવે અને ત્યાં પ્રેમભાવ પેદા ન થાય એને જ નરક કહેવું જોઇયે. તીર્થસ્થાન સુધી રેલગાડી લઇ જવી એ અસુરોનું કામ છે. રેલમાં બેસી યાત્રાનું પુણ્ય મેળવવું એ ગયાસુરે આપેલા મોક્ષ બરાબર છે. ગુજરાતે ડાકોર અને સિદ્ધપુર તો ભ્રષ્ટ કર્યાં જ; હવે પશ્ચિમ ધામ શ્રીદ્વારકાને ભ્રષ્ટ કરવાનો મહાપ્રયાસ શરૂ થયો છે. સાચે જ આ કળિયુગ છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે: "કળિયુગ એટલે કળ (યંત્ર) યુગ."

. . . . .

હરિદ્વાર એટલે ગંગાદ્વાર. ભાગીરથી ગંગા ગંગોત્રીમાંથી નીકળી ત્યાંથી મહાદેવની જટામાં એટલે કે હિમાલયનાં જંગલોમાં સપડાઇ ગઇ. બે પહાડ કે ટેકરીની વચમાં માંડ-માંડ રસ્તો કાઢીને આગળ વધે. ટિકિટ લેવાના સાંકડા રસ્તા-માંથી લોકો પસાર થાય છે ત્યારે જે ભીડ અને અગવડ થાય છે તેવી જ અગવડ પહાડોમાં ગંગાને થાય છે. કોઇ ભારે સરઘસ સાંકડી શેરીમાંથી ભારે મેદાનમાં પ્રવેશ કરે અને પછી જેમ લોકો છૂટથી અનેક દિશામાં હારા કરીને વિખરાઇ જાય તે જ દશા હરિદ્વાર પાસે શ્રીગંગાજીની થઇ છે. ગૌશાળામાંથી છૂટેલાં વાછરડાં સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરવા ખાતર જ જેમ આમતેમ દોડે છે તેમ હરદ્વારથી ગંગા નદી અનેક પ્રવાહે દોડે છે; અને દરેક પ્રવાહનો ઉલ્લાસ પણ બાલવૃત્તિ જ દાખવે છે. નીલધારા કંઇક ગંભીર છે ખરી, પણ નાનાં છોકરાં દાદાની પાઘડી પહેરી હાથમાં લાકડી લઇ ગંભીરતાથી ચાલે છે તેવી જ આ કૃત્રિમ ગંભીરતા છે.

નીલધારા પોતાની ગંભીરતા સાચવી નથી શકતી. હરિદ્વાર એ ગંગાને માટે પહાડ છોડી મેદાનોમાં જવાનું જેમ પ્રથમ દ્વાર છે તેમ જ મુસાફરોને માટે હિમાલયની યાત્રા શરૂ કરી તળેટી છોડી પહાડોમાં પ્રવેશ કરવાનું પણ દ્વાર છે. ઉત્તરાખંડની યાત્રા અહીંથી શરૂ થઇ ગણાય છે. હરિદ્વાર સુધી રેલ છે, છતાં આ તીર્થ પ્રમાણમાં બહુ જ સ્વચ્છ છે. એનું એક કારણ અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીની અઢળક આવક એ ભલે હોય, પણ મુખ્ય કારણ તો હરિદ્વાર એ સાધુઓનું સ્થાન છે એ જ છે. બાવાઓ અને સંન્યાસીઓમાં બીજો મેલ ગમે તેટલો હોય, પણ તેઓ શારીરિક સ્વચ્છતા ખૂબ જાળવે છે એમાં શક નથી.

અમે હરિદ્વાર રાત્રે બે વાગે જઇ પહોંચ્યા. અમે અહીંઆં કોઇને ઓળખતા ન હતા અને કોઇ પંડાના મહેમાન થવા પણ માગતા ન હતા, એટલે અમે પહેલેથી જ કાગળ લખી હરદ્વાર પાસેના કનખલમાં આવેલા રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમમાં ઉતરવાની ગોઠવણ કરી હતી. રાત્રે બે વાગે સ્ટેશનથી આશ્રમ સુધી અમને રસ્તો કોણ બતાવે ? અમે એક કૂલી કર્યો, એને ચાર આના આપવાનું કબૂલ કર્યું અને અંધારામાં ચાલ્યા. અમને આપસમાં બોલવામાં અંગ્રેજી શબ્દ વાપરતાં સાંભળી પેલો કૂલી કહે છે, " Oh ! Sir, you are gentleman. I knows English, Sir. I am a gentleman coolie sir. I have 10 years live in Dehradun, Sir. " અમે હસી પડ્યા. એનો અંગ્રેજી વાક્પ્રવાહ ચાલતાં છતાં એની સાથે

હિન્દીમાં જ બોલવાની અમે અરસિકતા બતાવી. છતાં અમે અંગ્રેજી જાણીયે છીયે એ વાત હવે કેમ છાની રહી શકે? એ તો અંગ્રેજીમાં જ બોલે. સેવાશ્રમ પાસે પહોંચી ગયા ત્યાં અમારો ' જેન્ટલમેન કૂલી ' કહે છે, " Give me a four-anna bit sir. Copper is very heavy sir. " સ્વામીના મ્હોડામાંથી જવાબ નીકળ્યો, " But certainly copper is not heavier than the luggage you brought. "

રાતના અઢી વાગે કોને જગાડીયે? આશ્રમના એક રુગ્ણાલયના ઓટલા પર અમે સૂઇ ગયા. સવારે કોઈ ઉઠે એનાં પહેલાં ચોરોની માફક આમતેમ ફરી શૌચ જઇ આવ્યા, મ્હોડું ધોયું અને મઠપતિ સ્વામી કલ્યાણાનન્દજીને મળવા ગયા. તેમણે પ્રેમથી અમારૂં સ્વાગત કર્યું અને અમને અમારો સામાન મુકવા માટે એક ઓરડી બતાવી.

સ્વામી વિવેકાનન્દ આખું ભારતવર્ષ અને પછી આખી દુનિયા ફરી વળ્યા ત્યારે તેમને સૂઝયું કે આ નવા યુગમાં સાધુઓ માટે નવી ઉપાસનાની જરૂર છે; જીવતાજાગતા પણ ભૂખ્યા, તરસ્યા, દીન, અપંગ કે રોગી નારાયણની સેવા કરવી એ જ આજે મોક્ષનો ઉત્તમ માર્ગ છે. દયાભાવથી નહિ પણ સેવાભાવથી, કોઇના પર ઉપકાર કરવા માટે નહિ, પણ સેવા કરવાની તક આપ્યા માટે આભારી થઇ, સ્વામીજીના આ ગુરુભાઇઓએ અને શિષ્યોએ બનારસ, પ્રયાગ, પુરી, હરદ્વાર, માયાવતી, વૃંદાવન વગેરે તીર્થસ્થાનોમાં રુગ્ણાલયો અથવા સેવાશ્રમો સ્થાપન કરેલાં છે. હરદ્વારનું

સેવાશ્રમ બ્રહ્મદેવની સૃષ્ટિની પેઠે શૂન્યમાંથી પેદા થયું છે. માયાવતીવાળા સ્વામી સ્વરૂપાનન્દે ક્યાંકથી બસો રૂપીયા ભેગા કર્યા હતા તે લઇ સ્વામી કલ્યાણાનન્દ હરદ્વાર આવ્યા. તેઓ ન જાણે હિન્દી કે ન જાણે વૈદક. સરસ્વતીનો પણ તેમના પર કૃપાપ્રસાદ નહિ હોવાથી હજીયે તેઓ મુખદુર્બળ તો છે જ. પણ તેમની શ્રદ્ધા અડગ હતી. એક દેવદારની પેટી લઇ તેમાં કેટલીક હોમીઓપથિક દવા મુકી એક ઝુંપડીમાં પોતાનો 'ધંધો' તેમણે શરૂ કર્યો. ધીમે ધીમે ધંધામાં બરકત આવી. કોઇ એક મારવાડીએ દસ હજારનું એક મકાન બંધાવી આપ્યું. કલ્યાણાનન્દજીએ વૈદકનો અભ્યાસ કર્યો. તેમના હાથને યશ મળ્યો અને કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. નિશ્ચયાનન્દ કરીને એક મહારાષ્ટ્રી સંન્યાસી તેમની મદદમાં છે. એ પણ સ્વામી વિવેકાનન્દના શિષ્ય. તેઓ મરાઠી ઠીક નથી બોલી શકતા, પણ તેમને બંગાળી સારીપેઠે આવડે છે. આ ભાઇ પણ મિતભાષી જ. સવારથી માંડીને રાત સુધી કામ કર્યા જ કરે. થાક જેવી કોઈ પણ વસ્તુ તેઓ જાણતા જ નથી. દસ પાંચ સવાલોનો જવાબ આપવો પડે ત્યારે માત્ર તેઓ થાકે છે. તેમના ગુરુજીએ તેમને માટે નામ પણ યથાર્થ ગોતી કાઢયું છે.

સેવાશ્રમમાં સેંકડો દરદીઓ—સાધુ તેમજ ગૃહસ્થ—રોજ આવે છે. તેમાંના બહુ માંદા હોય તેમને રુગ્ણાલયમાં રાખવામાં આવે છે. ક્ષયરોગને માટે નોખું જ મકાન છે. ધનવાન લોકો ગમે તેટલી ફી આપે તોપણ કલ્યાણાનન્દજી ગરીબોને છોડી ધનવાનને ત્યાં નથી જતા. અમે સેવાશ્રમમાં ગયા તે વખતે

રામકૃષ્ણ મીશનના ઉપરી અને રામકૃષ્ણ પરમહંસના પ્રિય શિષ્ય સ્વામી બ્રહ્માનન્દ ત્યાં આવેલા હતા. તેમને ' રાખલ રાજા' અથવા 'રાજા મહારાજ' પણ કહે છે. તેમના દર્શનનો લર્વપૂઆભ મળ્યો. બીજા સાધુ કાશીના અદ્વૈતાશ્રમના મઠપતિ શિવાનન્દજી. સ્વામી વિવેકાનન્દે એમનું નામ મહાપુરુષ પાડ્યું હતું. તેમની પાસેથી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તથા સ્વામી વિવેકાનન્દ વિષે અને તેમના સંઘ (મીશન) વિષે ખૂબ વિગતો જાણવાની મળી. કૉલેજમાં સ્વામી વિવેકાનન્દનાં લખાણો વાંચીને જ મારો નાસ્તિકતાનો જ્વર અને સંશયવાદનો ગર્વ ઉતરી ગયો હતો; રામકૃષ્ણ પરમહંસને આ યુગના અવતારી પુરુષ તરીકે હું માનતો થયો હતો. રામકૃષ્ણ પરમહંસના પ્રત્યક્ષ સહવાસમાં આવેલા પુણ્યપુરુષોનું દર્શન મારે માટે ભારે અસરકારક થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? સ્વામી બ્રહ્માનન્દ પાસે એકાંતનો સમય મેં માગી લીધો. તેમની પાસેથી ઘણું આશ્વાસન મળ્યું. રામકૃષ્ણ મીશનમાં હું જોડાયો નહિ, છતાં તેઓ મને પોતાનો ગણવા લાગ્યા. મને પણ અનાથને ઘર મળ્યા જેવું થઈ ગયું. હિમાલયની યાત્રા કરવાનો મારો સંકલ્પ મેં સ્વામી બ્રહ્માનન્દને જણાવ્યો. તેમણે આશીર્વાદ આપ્યો અને અમે યાત્રાની તૈયારી શરૂ કરી.

૧૦

તૈયારી

અમારે બદરીનારાયણની યાત્રા કરવી હતી. હરદ્વારથી બદરીનારાયણ કેટલું દૂર છે, કયે રસ્તે જવાય છે, વચમાં કેટલા 'પડાવ' આવે છે, સાથે શું શું રાખવું જોઇયે, સામાન ઉંચકવા 'કુલી' ક્યાંથી મળે, એ શું લે છે, રસ્તામાં જોવાલાયક શું શું છે, એ બધું અમારે, જાણવાનું હતું. કનખલ પાસે સરકારે એક બાંધ બાંધી ગંગા નદીનો પ્રવાહ અટકાવ્યો છે. અહીંથી જ ગંગા નદીની પ્રખ્યાત નહેર કાનપુર સુધી જાય છે. રૂડકી પાસે સોલાના નામની એક નદી આ નહેરની આડે આવે છે; પણ ઇજિનેર લોકોએ સોલાના નદી પર એક ભારે પૂલ બાંધી આખી નહેર એ પૂલ ઉપરથી આગળ લઇ લીધી છે. પણ આ ભગીરથ (?) કામનું વર્ણન અહીંઆં ન કરૂં. કનખલ પાસેનો બાંધ ઓળંગી એક બેટમાં દામપાર આશ્રમ કરીને છે ત્યાંના સ્વામી કેશવાનન્દ પાસેથી કંઇક મદદ મળે એમ

હતું તેથી અમે ત્યાં ગયા. ત્યાં કેશવાનન્દ તો ન મળ્યા, પણ ઝાડીમાં પીપળાના ચોતરા પર બેઠેલા એક સંન્યાસી અમને મળ્યા. તેમના શરીરની રચના અને અંગકાંતિ જોઇ તેઓ 'સુખવસ્તુ' એટલે કે ખાધેપીધે સુખી હશે એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેઓ ચોતરા ઉપર આરામમાં બેઠા હતા. પોતાનો લાંબો ખેસ ઢીંચણ અને કેડની આસપાસ બાંધી તેમણે પોતાના શરીરની 'રૅાકિંગ ઇઝી ચૅર' (ઝુલતી આરામખુરશી) બનાવી હતી. આ આસન ઉપર બેસી કલાકો સુધી માણુસ વાતો કરે તોપણુ થાકે નહિ એ એની ફલશ્રુતિ છે. તેમની પાસેથી અમને માહીતી તો ઝાઝી ન મળી, પણુ રસ્તો વિકટ છે, જવું મુશ્કેલ છે, ગયેલા ઘણાખરા પાછા આવતા જ નથી એવી તેમણે ખૂબ બીક બતાવી અને અમને યાત્રાનો વિચાર માંડી વાળવાની પુખ્ત સલાહ આપી. છતાં અમારો નિશ્ચય કાયમ જોઇ તેમણે એક ઉર્દૂ શૅર સંભળાવ્યો, જેનો અર્થ એટલો જ હતો કે હામ બીડીને કામ ઉપાડો તો પછી મરો તોપણુ મુકો નહિ.

આ કિંમતી સલાહ માટે એમનો આભાર માની અમે પાછા વળ્યા અને હરદ્વારના બજારનો રસ્તો લીધો. કોટ, પહેરણુ વગેરે વસ્તુનો તો મેં ત્યાગ કર્યો હતો. સીવેલી વસ્તુ મારે ખપે એમ નહોતી, અને ઓઢવાનું પૂરતું નહતું, તેથી એક કાનપુરી શાલ અને બે મફલરો લઇ લીધાં. એક પાતળો તવો, એલ્યુમિનમની એક તપેલી, ઢાંકણું, એક રકાબી, પિત્તળની એક મોટી લોટી અને એક નાનકડી

થાળી એટલી વસ્તુઓ ખરીદી લીધી. (યાત્રામાંથી પાછા ફરતી વેળાએ આ જ બજારમાંથી બનુસની બે ઘોઘીઓ સરસ મળી ગઈ તે અમે લઈ લીધી હતી. ઘોઘી એટલે માથાથી તે ઢીંચણ સુધી શરીર ઢંકાય એવી બનુસની લાંબી ટોપી. આ સીવેલી નથી હોતી.) એટલામાં મને સૂઝ્યું કે ચોમાસાના દિવસ છે, આપણી પાસે મીણીઉં હોય તો ઠીક. મારો આ વિચાર બહુ જ ઉપકારક નીવડ્યો. કપડાં, પથારી બધું બાંધી દઈ એના પર મીણીઉં વીંટાળી લેવાથી ગમે તેટલો વરસાદ પડ્યો હોય અને ગમે તેટલા પલળ્યા હોઈએ તોપણ રાત્રે અમને સાવ કોરી પથારી મળતી હતી. ક્વિનાઇનની બાટલી તો મારી પાસે હતી જ. મીણબત્તીઓ, દીવાસળી, સાબુ, પૂરતું પરચુરણ અને ઝુલાવાને માટે એક નક્કર વાંસની લાંબી ડાંગ, એટલું લઈ લીધું અને યાત્રાને માટે સજ્જ થયા.

હરદ્વારની બહાર ભીમગોડા પાસે કૂલીઓનો અડ્ડો હોય છે એમ અમે જાણ્યું એટલે ત્યાં જઈ કૂલીઓની પણ વ્યવસ્થા કરી, અને એક દિવસ હરિદ્વાર અને કનખલ જોવામાં ગાળી યાત્રા માટે પ્રસ્થાન કર્યું. અમને યાત્રાએ જવાની ઉતાવળ હતી, પણ વાચકને સાંભળવાની ઉતાવળ તો ન જ હોય. તેઓ મને હરદ્વારનું અને કનખલનું જરા વિગતવાર વર્ણન આપ્યા વગર તો છોડે જ નહિ, એટલે પ્રથમ તેની વાત નીરાંતે કરી જોઈએ.

૧૧

ગંગાદ્વાર

હરિદ્વાર, કનખલ અને જ્વાલાપુર ત્રણ મળીને એક સમષ્ટિ છે. હરિદ્વાર એટલે યાત્રાળુઓનું નગર, જ્વાલાપુર એટલે પંડાઓનું નગર અને કનખલ એટલે સંન્યાસીઓનું નગર. ત્રણે પાસે પાસે છે છતાં અલગ અલગ છે. ત્રણે ઠેકાણે મિશ્ર વસ્તી છે. ત્રણે ઠેકાણે મોટી મોટી ધર્મશાળાઓ છે, સદાવ્રતો છે અને વિદ્યાલયો પણ છે. ત્રણમાં કનખલ ને હરદ્વાર બે જૂનાં છે અને પુરાણોમાં બન્નેનું માહાત્મ્ય ખૂબ વર્ણવેલું છે. કનખલથી થોડે દૂર નદી પાર આર્યસમાજીઓનું પ્રખ્યાત ગુરુકુળ છે; હરદ્વાર અને જ્વાલાપુર વચ્ચે સનાતનીઓનું ઋષિકુળ છે; અને ખુદ જ્વાલાપુરમાં ઋષિકુળ જેવા સનાતની 'ઢંગનું' પણ આર્યસમાજી મતનું જ્વાલાપુર મહાવિદ્યાલય છે. ત્રણે સંસ્થાઓનો ઉદ્દેશ પોતપોતાના મત પ્રમાણે સ્વધર્મનો ઉદ્ધાર કરનાર ચુસ્ત ધર્મપ્રેમી અને ધર્મોપદેશક તૈયાર કરવાનો છે. ત્રણેને લાગે છે કે અસરકારક ધર્મોપદેશ કરવા

માટે અંગ્રેજી ભાષા અને લૌકિક વિદ્યાનું સંગીન જ્ઞાન હોવું જોઇયે. જ્યારે હું પહેલવહેલો આ ત્રણે સંસ્થાઓ જોઇ આવ્યો ત્યારે મારા પર એવી છાપ પડી કે ત્રણે સંસ્થામાં સંસ્થાપકો અથવા અધ્યાપકો કરતાં વિદ્યાર્થીઓમાં ધાર્મિક ઝનુન ઓછું હતું, અને મતાગ્રહ કરતાં સ્વદેશપ્રેમ વધારે હતો. આર્યધર્મ કે હિન્દુધર્મ કરતાં રાષ્ટ્રધર્મની અસર એમના ઉપર વધારે હતી. મુસાફર તરીકેની મારી પ્રથમ છાપ જ હું અહીં આપું છું. ત્યારપછી એટલે કે યાત્રા પૂરી કર્યા પછી આ ત્રણે સંસ્થા સાથેનો મારો પરિચય વધ્યો. તેમને વિષે કહેવા જેવું ખૂબ છે, પણ યાત્રાવર્ણનમાં તે ન આવવું જોઇયે.

એક સંસ્થાએ મારૂં ધ્યાન વિશેષ ખેંચ્યું, અને તે મુનિમંડલ આશ્રમ. આ સંસ્થા હરદ્વાર સ્ટેશન અને ઋષિકુળ વચ્ચે છે. મુનિમંડલ આશ્રમ વિદ્યાલય નથી પણ એક જાતનું ધર્મતત્ત્વ સંશોધન મન્દિર છે. અહીંઆંનો ધર્મગ્રન્થભાણ્ડાર સરસ છે; એકાન્તમાં બેસી ધર્મચિન્તન અને અધ્યયન કરનાર માણસને બહુ જ ઉપયોગી થાય એવો છે. આ સંસ્થામાં હરિવંશની એક ભારે પોથી છે. પોથીના દરેક પાના ઉપર એક કે વધારે સુન્દર ચિત્ર, તેની આસપાસ જાતજાતની સોનેરી વેલો, અક્ષર તો મોતીના દાણા જેવા અને ચિત્રકામ જયપુરી પદ્ધતિનું અને અત્યન્ત મનોહારિ, દરેક ચિત્ર નીચે તેનો પરિચય; તે મરાઠી ભાષામાં છે છતાં તેની લિપિ મરાઠી પદ્ધતિની નથી, એટલે મને લાગે છે કે આ અપૂર્વ ગ્રન્થ કોઇ મરાઠા સરદારે

જયપુરી કારીગરો પાસે તૈયાર કરાવ્યો હશે. મેં વડોદરા, જયપુર તેમજ બાંકીપુરની ખુદાબક્ષ લાયબ્રેરીના ચિત્રસંગ્રહ જોયેલા છે. બનારસના રાજાના મહેલની અંદર દીવાલો પર તુલસીરામાયણના જે પ્રસંગો ચિતરેલા છે તે પણ જોયેલા છે. છતાં આ હરિવંશની અંદર આપેલાં ચિત્રો અને વિવિધ પ્રસંગો જોઇ મને અપૂર્વ આનન્દ થયો. હિન્દી કારીગરીની 'આલા દરજ્જા' ની વસ્તુઓ ક્યાં ક્યાં પડી હશે, ક્યાં ક્યાં સડતી હશે અને કેટલી દેશવટો ભોગવતી હશે એનો વિચાર આવતાં મન ઉદ્વિગ્ન થયું. કેટલાયે ગ્રન્થો લંડન મ્યુઝિયમમાં કે બર્લિન મ્યુઝિયમમાં ગયા છે, કેટલાંયે ચિત્રો અને મૂર્તિઓ બોસ્ટન મ્યુઝિયમમાં આજે વિરાજે છે. પોતાની આવી વિડંબના થતી જોઇ ભારતકળા પોક મુકીને રોતી હશે એવો વિચાર મનમાં આવ્યો કે તે જ ઘડીએ મ્હોડામાંથી કેશવસુતની નીચેની લીટી સરી પડી:

'देवा रे !' मग ती स्फुन्दे
'एवढा तरी लाभू दे'

ત્યાંના સાધુ લાયબ્રેરિયન મને પૂછવા લાગ્યા, "તમે શું બોલ્યા ?" મેં કહ્યું, "કુછ નહિ, સ્વામીજી, મૈં યહી ચાહતા હું કિ ઐસે રત્ન દેશ કે દેશ મેં હી રહેં. યશોદા જૈસી કૃષ્ણ કા જતન કરતી થી વૈસે હી આજ ઇસ હરિવંશ કા જતન હોના ચાહિએ."

આ તો બધી થઈ સ્ટેન્ડર્ડ આધુનિક પદ્ધતિની સંસ્થાઓ. જૂની પદ્ધતિના અખાડાઓ, ગુફાઓ અને સાધુ-

ઓની કોઠીઓ તો અહીંઆં જોઇયે તેટલાં છે. શીખ ધર્મ-શાળાઓ, ઉદાસી પન્થનાં મકાનો, શાંકરમતના દશનામી અખાડાઓ તો આવા ક્ષેત્રમાં હોય જ. હરદ્વારમાં પણ અહલ્યાબાઇ હોળકરનું અન્નક્ષેત્ર છે જ. અન્નક્ષેત્ર જોવા હું ખાસ ગયેલો. અહલ્યાબાઇ એટલે મહારાષ્ટ્રની ધર્મશ્રદ્ધા, મહારાષ્ટ્રનું દાનનેપુણ્ય. અહલ્યાબાઇ એટલે મહારાષ્ટ્રની નારીપ્રતિષ્ઠા, આ પુણ્યશ્લોક રાણીએ માતૃવત્ પ્રજાનું પાલન કર્યું, વૈરાગ્યસાધનમાં જીંદગી વીતાડી, કુશળતાથી રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું અને આસેતુહિમાચલ તીર્થે તીર્થે અન્નક્ષેત્ર સ્થાપી પોતાની કીર્તિ અજરામર કરી. આજે પણ અહલ્યાબાઇને નામે કાશીથી ગંગાજીની કાવડ ભરાઇ રોજ રામેશ્વર જાય છે. પણ આમાંનું કશુંયે અહલ્યા-બાઇએ નામના માટે કર્યું નથી. એક બ્રાહ્મણે અહલ્યા-બાઇની સ્તુતિનો એક સરસ ગ્રન્થ લખી અહલ્યાબાઇને તે બતાવ્યો. તે સાધ્વીએ બ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપી તે ગ્રન્થ લીધો અને પાણીમાં ડૂબાવી દીધો. બુવાએ મને પૂછ્યું, “ તમને કોણે કહ્યું કે હરદ્વારમાં અહલ્યાબાઇનું અન્નક્ષેત્ર છે? ” મેં કહ્યું, “ એ તો કોઇએ કહેવાની જરૂર જ ન હોય. મને લાગી જ આવ્યું કે અહીંઆં અહલ્યાબાઇનું અન્નક્ષેત્ર હોય જ. ” મને નાનપણનાં સંભારણાં આવ્યાં. બુવાને મેં કહ્યું, “ હું નાનો હતો ત્યારે ગોકર્ણમહાબળેશ્વર ગયો હતો. (ગોકર્ણમહાબળેશ્વર એ હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા પર કારવારની દક્ષિણે એક પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાન છે. મહાદેવ પાસેથી રાવણને મળેલા શિવલિંગની અહીંઆં સ્થાપના

છે.) ત્યાં પણ અહલ્યાબાઇનું એક અન્નક્ષેત્ર હતું. અમે એની પાસે જ ઉતર્યા હતા. બપોરે બાર વાગે એક ભૂખ્યો મુસાફર અન્નક્ષેત્રમાં આવ્યો. કઢાડેલું અબોટીઉં પાછું પહેરી આ અતિથિને જમાડવા જેટલી શ્રદ્ધા ત્યાંના વ્યવસ્થાપકમાં ન હતી, એટલે એણે મારી મારફતે અતિથિને જમાડવાની સવડ કરી. હું આઠ વરસનો પણ નહિ હોઉં. મને જનોઇ પણ દીધું ન હતું, એટલે હું તો હમેશાંને માટે પવિત્ર જ. મેં તરત જ કપડાં ફેંકી દીધાં અને અન્નક્ષેત્રના રસોડામાં જઇ એક થાળી—એક કેળનું પાન પીરસી અતિથિ આગળ મુકી દીધું, કપડાં પહેરી હું મા પાસે આવ્યો અને માને પૂછ્યું કે આ દેવળ કોનું ? માએ જવાબમાં અહલ્યાબાઇ વિષેનું એક લાંબું ગીત ગાઇ સંભળાવ્યું. તે દિવસથી હું અહલ્યાબાઇને પૂજતો આવેલો છું. અહલ્યાબાઇ જાતે ભરવાડ હતી, પણ આજે ગોકર્ણમાં ચુસ્ત બ્રાહ્મણો અહલ્યાબાઇની મૂર્તિની પૂજા કરે છે.

અરે ! પણ હરિદ્વારની વાત છોડી હું ગોકર્ણમાં ક્યાં ઉતર્યો ? યાત્રા કરનાર માણસ જેમ હમેશાં સ્થાનાન્તર કરે છે તેમ તેને વિષયાન્તર કરવાની પણ ટેવ હોય છે. પ્રવાસી વાતુડીઓ તો હોય જ. હરદ્વારના ગમે તે અખાડામાં તમે જાઓ તો ત્યાં દેશદેશાન્તરની વાતો કરનાર સંન્યાસીઓ તમને મળી આવે. જવાલાપુરમાં કશી મુસાફરી કર્યા વગર આખા હિન્દુસ્તાનની વાતો કરનાર પંડાઓ તમને મળે. ફરક એટલો જ કે સંન્યાસીઓ તમારી સાથે નિરપેક્ષવૃત્તિથી વાતો કરે, જ્યારે પંડાઓ તમે માલદાર હો તો જ તમારી

સાથે વાતો કરે. છતાં એમની વાતમાં માલ હોય જ છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી.

સાંઝરે તડકો ઓછો થાય એટલે ગંગાજીને કાંઠે ઘાટ ઉપર હજારો ને લાખો યાત્રાળુઓ ભેગા થાય છે. મુંબઇમાં જેમ ચોપાટી પર ભીડ થાય છે તેમ હરદ્વારમાં 'હરિ કી પાયડી' પાસે લોકોની ભીડ થાય છે. ઠેકઠેકાણે 'સાધુસંતો' અને ધર્મપ્રચારકો વ્યાખ્યાન આપે છે, ભજનકીર્તન કરે છે. ફેરીવાળાઓ વેપાર કરે છે અને બૈરાંઓ માગણ સાધુ તરફથી થતી બધી હેરાનગત સહન કરીને પણ પોતાની પ્રસન્નતા જાળવી ગંગાના પ્રવાહમાં દીપદાન કરે છે. દીપદાન એ મુગ્ધ સ્ત્રીસંસારનું એક અનુપમ કાવ્ય છે. અસંખ્ય જીવો જીવનસ્રોત ઉપર સુખદુઃખનાં મોજાં પર થઇને ભાગ્યના પવનની લહેર પ્રમાણે આમતેમ નાચતા જાય છે, કેટલાક શરૂઆતમાં જ ડુબી જાય છે, કેટલાક કશો અનુભવ મેળવ્યા વગર સામે કાંઠે પહોંચી જાય છે, કેટલાક બબ્બેની જોડી થઇ જાય છે, કેટલાક પોતાની નાનકડી હોડી જ બાળી નાખે છે અને આ રીતે બે ક્ષણ દીપ્તિ બતાવી લુપ્ત થઇ જાય છે, કેટલાક પોતાના સૌમ્ય તેજની આસપાસ અમુક સ્નેહનો સંગ્રહ રાખી ખૂબ દૂર સુધી સહીસલામત જાય છે અને બીજાઓને દિશાદર્શક થઇ પડે છે. આનું જ દીપદાન એ એક પ્રતીક છે. એક તરફથી અસંખ્ય દીપોની વિશૃંખલ હાર ભાગ્યસ્રોતમાં તણાતી જાય છે, અને બીજી તરફ મન્દિરોમાં અસંખ્ય ઘંટાઓનો તાલબદ્ધ રણકાર હવા પર અનન્તના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે અને ગંગામૈયા એકબીજા સાથે લડીલડીને સુરૂપ અને અહિંસક બનેલા કંકર

સાથે રમતી રમતી અને હસતી હસતી આ બધું સાંભળે છે. કેવું કાવ્યમય દૃશ્ય! આકાશમાં તારાઓ પણ ક્ષણવાર સ્તબ્ધ બની આ બધું નિહાળે છે. પોતાનું સનાતન સંગીત થંભાવી રાખી તારાઓ ઘંટાનાદ સાંભળતા હશે અને પોતાનું દિવ્ય નર્તન થોભાવી દીપમાલાની શોભા નિહાળતા હશે. ગંગામૈયા પોતાના કલરવથી કહેતી હશે કે "હિન્દુસ્તાનમાં આવેલાં દેશદેશાન્તરનાં સંતાનો મારા પ્રિય કંકરોની પેઠે સહિષ્ણુ અને અહિંસક બની એકત્ર રહેશે એમ સાબીત કરનાર હું ભારતની સંસ્કૃતિ છું."

ચન્દ્રમા અસ્ત થયો અને અમે ગંગાજીને કાંઠે કાંઠે ચાલતા કનખલ આવી પહોંચ્યા. રસ્તામાં ઘાસની સાદડીનાં બનાવેલાં કેટલાંયે ઝુંપડાં અમે જોયાં. એ ઝુંપડાંની રચના, એની સાદાઈ, એની સુન્દરતા અને ટાપટીપ જોઇ હું ખુશ થયો. સાધુઓમાં મકાનો વિષેની અભિરુચિ બહુ જ ઉંચા દરજ્જાની હોય છે અને પોતાના ઝુંપડાની આસપાસની સ્વચ્છતા પણ તેઓ બહુ જ ચીવટપૂર્વક જાળવે છે. આધુનિક યુગ છોડી દઇ તમે તેમની સાથે ભળો તો તેમનામાં કેટલીયે ખાનદાની, બહુશ્રુતતા અને તિતિક્ષા તમે જોઈ શકો. સાધુઓમાં જેમ એક ખોટો ખ્યાલ રહે છે કે હૅટ, સ્ટૉકિંગ અને ચશ્માં પહેરનાર લોકો નાસ્તિક અને ધર્મભ્રષ્ટ હોય છે, તેમ સુધરેલા લોકોને પણ લાગે છે કે દરેક ભગવી કંથાની નીચે એક નવરો, ધૂર્ત અને આળસુ પાખંડી હોય છે. બાહ્ય આકારની પૂજા જેમ અજ્ઞાન સૂચવે છે તેમ બાહ્ય આકાર પરથી કેળવેલો તિરસ્કાર પણ તેટલું જ અજ્ઞાન સૂચવે છે.

હરદ્વારમાં પણ અંગ્રેજી બોલી શકનાર સાધુઓની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે એમ જોઈ મને ખોટું તો લાગ્યું જ, પણ અમને અંગ્રેજી બોલનાર સાધુઓ કરતાં અમારો બોજો ઉચકનાર કૂલીની જ ચિન્તા વધારે હતી, તેથી કનખલથી બીજે દિવસે સવારે તેની ચોકસી કરવા અમે ભીમગોડ તરફ ગયા.

૧૨

પ્રસ્થાન

હરદ્વારથી ગંગાને કાંઠે કાંઠે ગંગોત્રીની શોધમાં પહેલવહેલો યાત્રી ક્યારે નીકળ્યો હશે તેનો ઇતિહાસ આપણને મળી શકે ખરો ? ગંગોત્રી, જમ્નોત્રી, કેદાર, બદરી, અમરનાથ, ખોજરનાથ, માનસ સરોવર, રાકસ્તાલ, અમરકંટક, મહાબળેશ્વર બધાં તીર્થો નદીનું મૂળ શોધવાની નૈસર્ગિક જિજ્ઞાસાનાં પરિણામ છે એમ મને લાગે છે. ઉત્તર ધ્રુવ તરફ રહેતી આર્ય પ્રજા જેમ ઉષ્ણતા આપનાર સૂરજ ક્યાંથી ઉગે છે અને ક્યાં આથમે છે એ શોધવા માટે જ બહાર નીકળી અને ચારે ખંડો પર પ્રસરી તેમ હિન્દુસ્તાનના સંતાનો નદીનું મૂળ શોધતા શોધતા પોતાનાં ઢોરને લઇને કે એકલા ફરતા હોય એમાં નવાઇ નથી. યાત્રાનો ઉદ્દેશ ધાર્મિક હોવા ઉપરાંત લશ્કરી પણ હોઇ શકે છે એમ એકવાર હું કહી ચુકયો છું. લશ્કરી દૃષ્ટિએ આસપાસના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ એવું એક ઉંચું સ્થાન અથવા

સંખ્યાબંધ લોકોના કોઇ ઉપયોગમાં આવે એવું જળાશય લાયક કે નાલાયક રાજાના હાથમાં રહેવા કરતાં ધર્મચુસ્ત પ્રજાની શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર બની જાય તો સલામતી વધારે એમ આપણા આદ્ય પુરુષોને લાગ્યું હશે અને धर्मो रक्षति रक्षितः એ સૂત્રનું ત્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ મળી જતું હશે. કેદાર અને બદરી એટલે તિબ્બત સાથેના વેપારનો નેતિ ઘાટવાળો રસ્તો. આ રસ્તો વરસમાં આઠ નવ મહિના તો બરફથી ઢંકાયલો હોવાથી બંધ જ હોય છે અને ફક્ત ચોમાસાના દિવસોમાં ખુલ્લો હોય છે. તે જ દિવસોમાં શાન્તિમય વેપાર કે અશાન્તિમય ચડાઇ થઇ શકે છે. આ ચાર મહિનામાં જ જો હજારો યાત્રાળુઓ તે રસ્તે આવજા કરે તો તે રસ્તાનું સ્વાભાવિક રીતે રક્ષણ પણ થાય અને વેપાર પણ સહેલાઇથી વધે. કૈલાસ અને માનસ સરોવરનું પણ એમ જ છે. લેપુ ઘાટ અને ઉંટાધુરા ઘાટ આપણને માનસ સરોવર અને રાકસ્તાલ વચ્ચે થઇને ગ્યાનિમા અને ગડતોક જેવાં તિબ્બતી વેપારનાં મથક તરફ લઇ જાય છે. માનસ સરોવર અને કૈલાસ જનાર માણસ ત્યાં જ કૈલાસવાસી ન થાય તો જરૂર યાત્રાના પુણ્ય સાથે તિબ્બતના અમૂલ્ય ગાલીચાઓ અને બીજી વસ્તુઓ લઈ આવવાનો.

કોયડા સાથે તેનો જવાબ પણ આપેલો હોય તો જેમ પ્રયત્નનો આનન્દ જતો રહે છે તેમ જ આજે યાત્રાઓનું થયું છે. આજે હિમાલયની યાત્રાઓમાં પણ યાત્રાના રસ્તાઓ ઘણે ભાગે સહેલા થઇ ગયા છે. જૂના વખતમાં ગંગોત્રી કે બદરીનારાયણની યાત્રા કરનાર લોકો પોતાની માલમત્તા પોતાનાં દીકરાદીકરીને વહેંચી નાખતા,

બધાં સગાંવહાલાંને મળી આવી વિદાય લેતા અને લડવા જનાર સિપાહીની પેઠે મોતનું તેડું સ્વીકારીને જ પ્રસ્થાન કરતા. એમને મોત ન આવે તો એ વાંક એમનો નહિ; એ તો મોતની બેદરકારી કહેવાય. આજે બદરીનારાયણમાં પણ યાત્રાના દિવસોમાં તાર મોકલી શકાય છે અને મની-ઑર્ડરથી પૈસા મંગાવી શકાય છે. ગંગોત્રી જમ્નોત્રી તરફ આટલી સગવડ નથી એટલે ત્યાં હજી પુણ્યાંશ બાકી રહ્યો છે.

બીમગોડથી સ્હેજ આગળ ગયા પછી અમને કુલીઓનું સ્થાન જડ્યું. અમારે એક જ કુલી જોઇતો હતો પણ અમને બે ભાઇ મળ્યા. તેમણે કહ્યું, “ તમારો બોજો તો એક કુલી જેટલો જ છે પણ અમે બે જણ તે ઉપાડીશું. તમે અમને એક જણની જ મજૂરી આપો એટલે પત્યું.” તેઓ અમારી ભાષા જાણતા નહોતા એટલે સ્વામીએ મરાઠીમાં કહ્યું, “ કાકા, ઠીક છે. આ જ લોકોને આપણે રાખીશું. આપણને એકને બદલે બે કુલી મળે છે. રસ્તામાં બન્નેને સારી પેઠે ખવડાવીશું એટલે પ્રાણીઓ ખુશ રહેશે. આપણે દરેક મુકામને દિવસે એમને ખીચડી ખવડાવીશું. આ લોકોને ખીચડી તો શીરાપુરી કરતાં પણ વધારે રાજવિલાસી ભોજન લાગે છે.” અમે અમારો બોજો કૈરાસિંગ અને બાદરને માથે ચડાવ્યો અને ચાલ્યા. ‘ગંગામૈયાકી જૈ.’

૧૩

હૃષીકેશને રસ્તે

જંગલમાં કોઇ નાગણુ જાય તેમ ડાબી બાજુ પર ધીચ ઝાડીમાંથી રેલવે ડેહરાદૂન તરફ જતી હતી. જ્યાં સુધી આ રેલવે લાઇન દેખાતી હતી ત્યાં સુધી આપણે પવિત્ર યાત્રા કરવા ઉપડયા છીએ એવો ભાવ મનમાં કેમે કરીને આવે નહિ. પણ અમારા રસ્તાએ થોડા જ વખતમાં રેલવે લાઇન સાથે અસહકાર કર્યો અને એક સુંદર પૂલ ઉપર થઇને તે જંગલમાં ઘુસ્યો. અમને નીકળતાં સ્હેજ મોડું તો થયું હતું, એટલે સત્યનારાયણુ પહોંચતા પહેલાં લગભગ બપોર થઇ ગયા હતા. અહીંઆંનું મન્દિર સારૂં છે. મન્દિરની અંદર લક્ષ્મીનારાયણુની આરસપહાણુની મૂર્તિઓ પ્રેમભાવ ઉપજાવે એવી આકર્ષક છે. ગોર મહારાજ દક્ષિણુાની આશાએ અમારી તરફ તાકીને જોતા હતા. શું લક્ષ્મીપતિ સત્યનારાયણુ કરતાં અમારાં વદનસરોજ વધારે આકર્ષક હતાં? બિલકુલ નહિ; પણુ મન્દિરમાં ઉભી

રહેલી આરસપહાણની લક્ષ્મી કરતાં અમારા ગજવામાં રહેલી રૌપ્ય લક્ષ્મી વધારે આકર્ષક હતી. અમે કૂવા પર જઇ હાથપગ ધોઇ લીધા અને મન્દિરમાં જરા આરામ કરવા જઈ બેઠા. મને ડોંગરીકર કૃષ્ણ જગન્નાથની નીચલી લીટીઓ યાદ આવી:

आजिचा सुदीन रे सुदीन
आमुचा उदयला भाग्याचा
आमुचा उदयला भाग्याचा
आमुचा उदयला भाग्याचा
लक्ष्मीनारायण पाहिला
दयाघन देव वैकुंठीचा
दयाघन देव वैकुंठीचा
दयाघन देव वैकुंठीचा.

લોકગીતના રાગમાં તાર સ્વરમાં ગાનાર મારા જેવા સંગીતશૂન્યનો સાદ સાંભળી કેટલાક લોકો ત્યાં ભેગા થયા. મારો તાર તૂટચો અને લજ્જાથી ફ્જેત થયેલું મ્હોં લઇ હું બહાર નીકળ્યો.

ત્યાંથી સ્હેજ આગળ ગયા ત્યાં એક નાનકડું ઝરણું વહેતું હતું અને આસપાસની ઝાડીમાં કેટલાક લોકો પાકક્રિયા સિદ્ધ કરતા હતા. અમે પણ એક પાકાનુકૂલ સ્થાન શોધી કહાડયું અને ચુલ્લિકાની ઉપાસના શરૂ કરી. રાંધવાનો ઇજારો બુવાએ લીધેલો, કેમકે તેઓ સ્વયંપાકી હતા, અને તેમાં વળી દક્ષિણી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ—સ્વામીના કે મારા હાથનું તેમને ચાલે નહિ. એટલે અમને હમેશને માટે એક ભારે

રાહત મળી ગઈ હતી. સ્વામી લાકડાંપાણીની વ્યવસ્થા કરે, હું ચૂલો સળગાવી તૈયાર કરી આપું; જરૂર પડ્યે બજાર કરવાનું કામ પણ સ્વામીનું જ. દરેક મુકામે સામાન છોડવો અને ફરી બાંધવો એ કૌશલ્યમાં હું સૌથી પ્રવીણ. (એમાં પણ કૌશલ્ય હોય છે.) અને બુવા રાંધે ત્યાં સુધી અમે બન્ને બુવાને કંઈક કંઈક સરસ વાંચી સંભળાવીયે. સ્વામી પાસે થોરોના નિબંધો હતા તેમાંથી આજે સ્વામીએ નૈસર્ગિક માણસનું વર્ણન વાચન માટે પસંદ કર્યું હતું. મારી એક હાથ પહોળી ઘાસની ચટાઇ લઇ પથરા પર પાથરી સ્વામી તેના પર વિરાજમાન થયા. ઘાસની ચટાઇ જંગલના પથરા પર શું ટકી શકે ? સ્વામીને નૈસર્ગિક માણસ બની મારી વ્હાલી ચટાઇ પ્રત્યે ક્રૂરતા બતાવતા જોઈ હું ચીડાયો. મેં તેમને ઊઠવાનું કહ્યું. પણ જે સ્વામી હોય તે શું કહ્યું માને ? હું સારી પેઠે ચીડાયો હતો. મેં તેમનો પગ પકડી ખેંચવાનો વિચાર કર્યો. એટલામાં એક ગાંડા જેવો માણસ અમારી પાસે આવ્યો. એણે પાસેના ઝરણાનું પાણી લઇ અમારા પગ પખાળ્યા અને 'अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलाः क्रियाः' બોલવા લાગ્યો. સ્વામીએ એને કંઇક આપી વિદાય કર્યો અને અમે જમવા બેઠા. બુવા પીરસે ત્યારે માની પેઠે હેતથી પીરસે. અમે ખાધું, સ્હેજ આરામ કર્યો અને આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં કૈરાસિંગે અમને ગંભીરતાથી કહ્યું, " આ વેગે ચાલશો તો અમને પાલવશે નહિ. આમ તો ચાર મહિનેય મુસાફરી પૂરી ન થાય. મજૂરીના બધા પૈસા ખાધા ખાતે જ ખરચ થઇ જાય. પછી અમે ઘેર વરસની કમાણી શી લઈ જઇયે ? " બિચારા ક્યાં જાણતા હતા કે થોડા જ

દિવસમાં અમારી ગતિ એટલી બધી વધવાની હતી કે અમારી પાછળ દોડતાં દોડતાં એમનો દમ નીકળી જાય. સાંઝ પડયે અમે હૃષીકેશમાં બાબા કાલીકમલીવાલાની ધર્મશાળામાં આવી પહોંચ્યા.

ઉત્તરાખંડની યાત્રા

૧

પ્રસ્થાન

गच्छति पुरः शरीरं
धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।

મરાઠીમાં એક કહેવત છે કે ' કહે છે તે કરતો નથી ને ગરજે છે તે પડતો નથી.' ઘણાં વરસ ઉપર જ્યારે હું મારા સ્નેહીઓ આગળ કહેતો કે મારે બાવો બનીને હિમાલયમાં જવું છે ત્યારે તે વાત કોઈ સાચી માનતું નહિ. મારા મિત્ર નાગેશરાવ ગુણાજી મારા નિશ્ચયને હસી કાઢવા ઘણીવાર નીચેની વાર્તા કહેતા:

" કાશી અને ગંગા બે બહેનો હતી. કાશીનો વર જરા આકળા સ્વભાવનો હતો. સ્ત્રી ઉપર જ્યારે જ્યારે રીસાય ત્યારે ત્યારે તેને ધમકાવે ' તું આમ કરીશ તો હું સંન્યાસ લઈશ.' કાશી બિચારી દુઃખી થાય અને ગંગા પાસે જઈને રૂએ. ગંગાને સંન્યાસ એટલે શું તે કંઈ સમજાય નહિ. ગંગાએ પોતાના વરને પૂછ્યું, 'સંન્યાસ તે કેવો હોય ? કાશીનો વર હમેશ કહ્યાં કરે છે કે હું સંન્યાસ

લઇશ, અને કાશી બિચારી રોજ રૂએ છે.' ગંગાના વરે (એને આપણે મહાદેવ નામ આપીયે) કહ્યું, 'તારી બહેન નકામી ચિન્તા કરે છે. બોલ્યા કરનારથી તે કંઈ થતું હશે? વિશ્વનાથ (કાશીનો વર) કંઈ સંન્યાસ લેવાનો નથી.' ગંગાએ ફરી પૂછ્યું, 'પણ સંન્યાસ એટલે શું?' મહાદેવ કહે 'તારે એનું શું કામ છે? હું કંઈ કહેવાનો નથી.' ગંગાની જીજ્ઞાસા બહુ વધી. રોજ તે પતિને કહ્યાં કરે 'સંન્યાસ એટલે શું તે મને કહો. વિશ્વનાથ રોજ કાશીને બીવડાવે છે કે હું સંન્યાસ લઇશ.'

આમ ઘણા દિવસ સુધી ચાલ્યું. એક દિવસ તો ગંગા હઠ લઇને બેઠી કે સંન્યાસ શું તે નહિ કહો ત્યાં સુધી હું ઉઠવાની નથી. મહાદેવે એક ગેરૂનો કકડો લીધો અને એક લંગોટી રંગી. પછી સ્ત્રીને કહે 'પેલી કાતર લઇ આવ.' ભોળી ગંગા કાતર લઇ આવી. પછી મહાદેવ કહે, 'આવ, સંન્યાસ એટલે શું તે તને બતાવું. જો, માણસને સંન્યાસી થવું હોય ત્યારે તે આમ ચોટલી કાપી નાખે છે. (મહાદેવે પોતાની ચોટલી કાપી નાખી.) પછી આમ જનોઈ તોડી નાખે છે. (જનોઈ પણ ગયું.) પછી આમ ગેરૂઆ રંગની લંગોટી પહેરે છે, અને (ઘરમાંથી બહાર જઇને રસ્તા ઉપરથી) આમ ઘર કાયમનું છોડી દે છે.'

મહાદેવ ફરી પાછો આવ્યો જ નહિ. વિશ્વનાથ હજી ઘરમાં જ છે અને કાશીને કહ્યાં કરે છે, 'તું આમ કરીશ તો હું સંન્યાસ લઇશ.' પણ હવે કાશી બહેન બીતાં નથી. રૂએ છે ખરાં, પણ તે ગંગાને માટે."

આ વાર્તા ગુણાજીએ કેટલીયે વાર કહી હશે. હું ગુણાજીને કહેતો, " હું કોઈના પર રીસાઇ કે ચીડાઈને ઓછો જ જવાનો છું? હિમાલય મને ખેંચે છે. મને લાગે છે કે મારૂં ઘર જ ત્યાં છે."

આખરે બન્યું એમ કે મારા પહેલાં સ્વામી હિમાલય ચાલ્યા ગયા. પછી તો ગુણાજી પોતાની વાર્તા મને રોજ સંભળાવે. મારી સાથે મારાં માસી રહેતાં તેમને પણ સંભળાવે અને કહે, " માસી, હવે તમારે જરાયે ચિન્તા કરવી નહિ. વિશ્વનાથ કોઇ દિવસ બાવો બન્યો છે ?" આવી આવી મજા રોજ ચાલે.

હિમાલય જવાની મારી ઇચ્છા પ્રબળ હતી; પણ ગંગનાથ વિદ્યાલયમાં હું આચાર્યનું કામ કરતો તે કેમ કરીને છોડાય ? વિદ્યાલય છોડવાનો વિચાર સરખો મારા મનને અડકી શકે તેમ ન હતું. હિમાલય જાઉં જાઉં કરતો; પણ કેમ જવાશે એની કલ્પના પણ મને ન હતી, તેની ચિન્તા પણ ન હતી; કેમકે મારૂં ચિત્ત હમેશાં ગંગનાથમાં જ પરોવાયેલું રહેતું. પણ એક દિવસ દિલ્હીમાં દરબાર ભરાયો. ત્યાં વડોદરાના સયાજીરાવની કુાનશમાં કેડનો ખુણો લઘુ (acute) થવાને બદલે વિશાળ (obtuse)જ રહ્યો, અને મારો હિમાલય જવાનો રસ્તો ખુલ્લો થયો. હું બોલી ઉઠ્યો:

"When I am free how merrily shall I live?
Merrily merrily shall I live now
Under the blossom that hangs on the bough."

જીવતરામને મેં એક કાગળ લખ્યો તેમાં લખ્યું, ' God said let there be no light, and there was darkness. ' સ્વામીને મેં લાંબો કાગળ લખીને પૂછ્યું, " येऊ कां तुजा संगे राहण्या तेथें ? " બુવાએ કહ્યું, " હું પણ તમારી જોડે આવીશ." મેં કહ્યું ચાલો.

ઘરમાં તો પાછી કોઇને ખબર ન પડવી જોઇયે. મેં એક સુન્દર હંટિંગ કોટ શીવડાવ્યો, ખમીસ શીવડાવ્યાં, બિસ્તરો લઇ લીધો; तुकारामाची गाथा, भगवद्‌गीता, उपनिषत्, दुर्गासप्तशती અને मनाचे श्लोक એટલી ચોપડીઓ સાથે લીધી; અને અમે ચાલ્યા.

વાંચનારને થશે કે આટલી ચોપડીઓથી મારા જેવા ચોપડીચુંબકને સન્તોષ શી રીતે વળ્યો હશે? શંકા સાચી છે, પણ તે વખતે હું ' વિરક્ત દશાની મસ્તી' માં હતો; અથવા એ દશામાં છું એમ માનતો. છતાં સારી સારી ચોપડીઓની ચુંટણી કરીને તેની એક પેટી તો મેં આલમોડે સ્વામી પર મોકલી જ દીધી હતી.

અમે ચાલ્યા, ટ્રેન વેગે ચાલ્યા; પણ અમારી કલ્પનાઓ તો પવનવેગે—પવનવેગે તો શું, મનોવેગે ચાલતી. મને થયું કે હું મહારાષ્ટ્ર છોડીને જાઉં છું. કદાચ પાછો ન પણ આવું. હવે મરાઠીના મીઠા બોલ ફરીને ક્યાં સાંભળવા મળશે? એક તરફ હિમાલય ખેંચતો હતો, બીજી તરફ મહારાષ્ટ્રનો મોહ છૂટતો ન હતો. હૃદય આગળ દોડતું હતું, પણ પગ ઉપડતા ન હતા. આખરે વિચાર કર્યો કે ગોવાની રમણીય નિસર્ગશ્રી નિહાળવામાં આઠ દસ

દિવસ ગાળ્યા વગર તો ન જ જવું. ચૈત્રી પડવાથી રામનવમી સુધી ગોવામાં રહ્યો, સન્ત મુકુન્દરાજનાં કીર્તનો સાંભળ્યાં અને ઉદાસ અન્તઃકરણે ગોવા છોડ્યું.

સમુદ્રમાર્ગે અમે મુંબઇ આવ્યા. મુંબઇમાં મારે ખાસ કામ તો કશું હતું નાહ, પણ કેમે કર્યે મારાથી મુંબઈ છોડ્યું જાય જ નહિ. મુંબઇ એ મહારાષ્ટ્રનું છેલ્લું દર્શન હતું. મહારાષ્ટ્ર પર મને આટલો રાગ હશે, મરાઠી ભાષા મને આટલી વ્હાલી હશે એની કલ્પના મને આટલા દિવસ હતી જ નહિ. હું મહારાષ્ટ્રી છું એ ભાવના જ્યારે મેં મુંબઇ છોડ્યું ત્યારે જ ખરેખરી જાગી ઉઠી. મુંબઇથી હું વડોદરે આવ્યો. પ્રેત થયેલો જીવાત્મા જેમ પોતાના મૃત દેહને અનેક મિશ્રિત ભાવથી જુએ તેમ–તેવા જ મિશ્રિત ભાવથી ગંગનાથ વિદ્યાલયનું મકાન, ઘોડદોડ પરનું અમારૂં શાન્તિનિકેતન, સઘળું મેં છેલ્લી વારનું જોઇ લીધું. પૂ. સાહેબ પાસેથી તેમનો આશીર્વાદ લીધો અને શિવજયન્તિને દિવસે સીમોલ્લંઘન કર્યું.

ભુસાવળ–જબલપુર સુધી મરાઠી ભાષા સંભળાતી હતી. બાવળનાં ઝાડ પણ દેખાતાં હતાં. જબલપુરમાં મેં ત્રણ ચાર કલાક ગાળ્યા. ત્યાં મારા એક મિત્ર રહેતા હતા. એમને ખોળી કાઢીને હું મળ્યો અને એમને ત્યાં જમ્યો. મને થયું કે આ મારૂં છેલ્લું મહારાષ્ટ્રી ભોજન. જબલપુર હિન્દુસ્તાનની બરાબર મધ્યમાં છે. ત્યાંથી થોડે છેટે તપસ્વી માતા નર્મદા વહે છે. પાસે આરસપહાણના પ્રખ્યાત પહાડ પણ છે.

સામાન્ય સફરે નીકળ્યા હોત તો સ્વાભાવિક રીતે જ હું એ બધું જોવા જાત. પણ ઉપર હું કહી ગયો કે તે વખતે તો હું 'વિરક્ત દશા' માં હતો. અમે સીધા અલાહાબાદ પહોંચ્યા. ત્યાં મેં પિતાશ્રીનાં અસ્થિ ત્રિવેણીસંગમમાં પધરાવ્યાં અને શ્રાદ્ધ કર્યું. અલાહાબાદ બહુ જ મોટું શહેર છે. ગંગાયમુનાનો ત્યાં સંગમ છે. હિન્દુમુસલમાન સંસ્કૃતિનો પણ ત્યાં સંગમ છે. હુક્કા અને ટમટમ તરફ મુસાફરોનું ધ્યાન ખેંચાયા વગર રહેતું નથી. જ્યાં જાઓ ત્યાં હુક્કાનો 'ગુડુડુડુ ગુડ' અવાજ. ટમટમ એટલે એક ભુંડી ભૂખ જેવી ઉંચી બેઠકનો એક ઘોડાનો એક્કો. ઘોડાનું જીન પણ ચીંથરાંનું બનાવેલું માખીઓનું જાળું ! ગાડીવાળો ગાડીમાં બેસે અને પાછળ બે ઉતારુઓ પૈડાંનો કાદવ ઉડતો અટકાવવા માટે જડેલી પાટલીઓ પર અવળાં મ્હોડાં કરીને બેસે ! અલાહાબાદમાં ખુશરૂબાગ જોવાલાયક છે. અંગ્રેજી મકાનો પહોળાઈ કરતાં ઉંચાઇમાં વધારે હોય છે, અને તેથી પોતાની ઉંચાઇ તરફ જોનારનું વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. મુસલમાની મકાનો ઉંચાઇમાં નાનાં નથી હોતાં, પણ તેમાં ઉંચાઇને છાજે એવી પહોળાઇ રાખેલી હોય છે, તેથી તે ભવ્ય છતાં નિરહંકારી દેખાય છે. આ ભેદ ખુશરૂબાગ જોઇને મારા ધ્યાનમાં આવ્યો. ગંગાયમુનાનો સંગમ અલાહાબાદથી સ્હેજ છેટે છે. તે સ્થાનને દારાગંજ કહે છે. સંગમ ઉપર સમ્રાટ્ અકબરે બાંધેલો સુન્દર કિલ્લો છે. કિલ્લાની અંદર સમ્રાટ્ અશોકની એક લાટ છે. લાટ એટલે એક સળંગ પત્થરનો થાંભલો. એ જ લાટ પર ચક્રવત

સમુદ્રગુપ્તનો લેખ પણ છે. કિલ્લામાં અક્ષયવટ કરીને એક સ્થાન છે તે ભોંયરામાં છે. ભોંયરૂં લાંબુ પહોળું છે અને ખૂણાઓમાં તેમજ વચમાં પણ પ્રાચીન કારીગરીની મોટી મોટી મૂર્તિઓ છે. તેમાંની કુબેરની મૂર્તિએ મારૂં ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું. ભોંયરાની અંદર વડનું એક બહુ જ જબરૂં થડ છે. એ જ અક્ષયવટ. અક્ષયવટ પરથી ગંગાયમુનાના સંગમમાં ઝંપલાવીને આત્મહત્યા કરવાથી પાપ નથી લાગતું, ઉલટી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, એવી જૂની માન્યતા હોવાથી કેટલાક યાત્રાળુઓ આ વડ ઉપરથી દેહત્યાગ કરતા. પણ જાણે આવા ગાંડપણથી કંટાળ્યો હોય એમ ગંગાયમુનાનો સંગમ ત્યાંથી ખસી ગયો છે. અકબરે આ અક્ષયવટની આસપાસ કિલ્લો બાંધીને એ ગાંડપણ અટકાવવાનો કાયમનો બંદોબસ્ત કર્યો છે. જ્યાં ગંગાયમુનાનો સંગમ થાય છે ત્યાં જ સરસ્વતી ગુપ્ત વહે છે એવી માન્યતા હોવાથી આ ક્ષેત્ર ત્રિવેણીસંગમ કહેવાય છે. બીજાં તીર્થો કરતાં એનું માહાત્મ્ય વધારે હોવાથી આ પ્રયાગને પ્રયાગરાજ કહે છે. પોતાનાં હાડકાં આ પવિત્ર સ્થાનના જળમાં પડે એવી દરેક ભાવિક હિન્દુની ઇચ્છા હોય છે. સંગમની ઉપરવાસથી ગંગા એ શુદ્ધ ગંગા ગણાય છે અને ત્યાંનું જ પાણી લોકો સુન્દર ઘાટીલાં પા ામાં ભરી ભરીને 'ગંગાજળ' તરીકે લઈ જાય છે. જૂના વખતમાં દરેક ઘરમાં ગંગાજળ અવશ્ય રહેતું અને મરવાની ઘડીએ ગંગાજળનાં બે ચાર ટીપાં મ્હોડામાં મુકવાનું લોકો ભૂલતા નહિ. સંસ્કૃતિની એકતા અથવા રાષ્ટ્રૈક્યની ભાવના આવી રીતે સ્હેજે પોષાતી.

પ્રયાગરાજના વિસ્તીર્ણ તટ પર બાર વરસે એક વાર કુંભમેળો ભરાય છે. કુંભમેળામાં લાખો સાધુઓ ભેગા થાય છે, જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓને અધિકારી ગુરુ મળે છે, ધર્મની ચર્ચા ચાલે છે, સન્તમહન્તોનાં દર્શન થાય છે અને ધર્મ-જાગ્રત થાય છે. કુંભમેળામાં કેટલીક વાર તામસવૃત્તિ સાધુઓ પરસ્પર લડીને એકબીજાનાં લોહીથી ત્રિવેણીને રાતી કરી મુકે છે અને પોલિસ આવીને તપાસ કરે તે પહેલાં રેતીમાં ખાડા કરી તેમાં મડદાંને દાટી દે છે. હજારો સાધુઓ ત્યાં ઉભા હોય છે, છતાં પોલીસને એક પણ સાક્ષી મળતો નથી. ગુન્હેગારને સજા મળ્યાથી સામાન્ય સમાજમાં ગુન્હા ઘટયા નથી અને આવા સાધુઓને સજા ન થવાથી તેમનામાં ગુન્હા વધ્યા નથી. આ વાત વિચારવા જેવી છે.

અલાહાબાદમા પાણિનિ ઑફિસ કરીને એક ગ્રન્થ-પ્રકાશક સંસ્થા છે. સંસ્કૃત ધાર્મિક સાહિત્ય અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે આ સંસ્થાએ ઘણું બહાર પાડયું છે. આ સંસ્થાના સંચાલક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન છે અને એમનો ઉત્સાહ પ્રશંસનીય છે. પણ આ બધી ધાર્મિક સેવાનો લાભ દેશી ભાષાને મળતો નથી, અંગ્રેજી ભાષાને મળે છે, એ જોઇને દુઃખ થાય છે. પણ યાત્રા માટે નીકળેલા આપણે આવી સંસ્થાઓ જોવા માટે થોભી શકતા નથી. તેથી ચાલો કાશી પહોંચીયે.

બોલો ગંગા મૈયા કી જય !

૨

અમરપુરી વારાણસી

કાશીજી હું એકવાર પહેલાં પણ આવેલો. છતાં પરિચયને લીધે ઉત્પન્ન થતી અવજ્ઞા મારામાં અવતરેલી ન હતી. ટ્રેનમાં બેસીને ગંગાજીના પૂલ ઉપરથી જ્યારે હું પસાર થતો હતો ત્યારે કાશીજીનું એ અદ્ભુત દૃશ્ય જોઈ હું ગદ્ગદિત થયો. મધપૂડા પર બેઠેલી માખીઓ ગણગણાટ કરતી હોય એવો અવાજ કાશીજીમાં હમેશાં દૂરથી સંભળાય છે. વારણા નદીથી અસી નદી સુધીના દૃશ્યમાં સૌથી વધારે ધ્યાન તો ઔરંગઝેબની મસ્જિદના ગગનસ્પર્શી બે મિનારાઓ ખેંચે છે. મિનારાઓ જોઇને એક વિચારપરંપરા મનમાં જાગૃત થઇ. મેં મનમાં કહ્યું, " આ બે મિનારા પાછળ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું પરમ રહસ્ય–ચરમ રહસ્ય છૂપાયેલું છે. ઔરંગઝેબે ધાર્મિક ઝનુનના આવેશમાં આવીને કાશીજીનું કેન્દ્ર, હિન્દુ ધર્મનું તિલક વિશ્વેશ્વરનાથનું મન્દિર તોડી નાખ્યું અને મન્દિરની જગાએ એ મસ્જિદ ચણાવી છે. હજી એ મસ્જિદના પાછળના ભાગમાં મૂળ મન્દિરના અવશેષ જોવામાં આવે છે. ઔરંગઝેબનું મરણ થયું. મોગલ

સામ્રાજ્યની પડતી થઇ. હિન્દુ પાદશાહી સ્થાપવા ઇચ્છનાર મરાઠાઓનો દોર દિલ્હી પર ચાલવા લાગ્યો. મરાઠા સરદાર હરિદ્વારના પંડાઓને ભૂમિદાન કરવા લાગ્યા. છતાં આ હિન્દુઓને કાશીજી જેવા પવિત્ર ધર્મક્ષેત્ર ઉપર ઇસ્લામી પતાકા પેઠે વિરાજતી આ મસ્જિદ તોડી નાખવાનો વિચાર સરખો ન આવ્યો. આજે એ મસ્જિદ ઇસ્લામી ધર્મના વિજયની પતાકા રહી નથી, પણ હિન્દુ લોકોએ પોતાનું સામ્રાજ્ય લગભગ દેશભર વ્યાપી ગયું હતું તે વખતે બતાવેલી સાહબ્બુતાની ધજા છે; અને કાશીજી જનાર ધર્મચુસ્ત હિન્દુ યાત્રાળુઓ આ મસ્જિદના મુજાવરને (રખેવાળને) જે પૈ પૈસો દક્ષિણા આપે છે તે હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચેના પ્રેમલેખ ઉપરની સ્નેહમુદ્રા છે. હિન્દુ જાતિનો આ પ્રેમમન્ત્ર અંગ્રેજો કળી શકતા નથી, પછી તેનો સ્વીકાર તો ક્યાંથી જ કરે ? તેથી જ કાનપુરના કુવા ઉપર લખેલા પોતાના દ્વેષલેખને સુરક્ષિત રાખવા માટે સરકારે ત્યાં ગોરાઓનો પહેરો રાખ્યો છે, અને દિલ્હી શહેર આગળ તલવાર ઉગામીને ઉભા રહેલા સેનાપતિનું બાવલું ઉભું કરવામાં ભારે પુરુષાર્થ માન્યો છે. ”

આવા વિચારોના પ્રવાહમાં હું કેટલેયે તણાઇ જાત, પણ પૂલ નીચેના ગંગાના શાન્ત પ્રવાહે મને શાન્ત કરી દીધો. પણ આ શાન્તિ ઝાઝો વખત ટકવા પામી નાહ. સ્ટેશન પાસે આવ્યું ત્યાં મારા હૈયામાં એક ભારે બીક પેસી ગઇ. પંડાનાં ઝુંડ મારી પુંઠે લાગશે એ ખ્યાલથી મારાં ગાત્ર ઢીલાં થઈ ગયાં. રશિયાના જંગલનો કોઇ મુસાફર પોતાની

પાછળ વરૂનાં ઝુંડ પડેલાં જોઇને પણ એટલો તો નહિ ડરી ગયો હોય. બીતો બીતો હું ટ્રેનમાંથી ઉતર્યો અને એક ગાડીવાન પાસે જઈ તેને કહ્યું, " ભાઇ, જે ભાડું લેવું હોય તે લે, પણ એકદમ મને અહીંથી દુર્ગાઘાટ તરફ લઈ જા." ગાડીવાને ગાડી તો હાંકી, છતાં બે પંડાઓ પોતાના ચોપડા બગલમાં રાખી મારી પાછળ દોડયા. માંડમાંડ હું એમના પંજામાંથી છટકવા પામ્યો અને અનન્તભટને ત્યાં જઇ પહોંચ્યો.

અનન્તભટ બહુ સજ્જન માણસ. પોતાનો કર્મકાંડ સારી રીતે ચલાવતા. યજમાનોની સારવાર પોતાની ખાનદાનીને છાજે એ રીતે કરતા અને પોતાની આવક વધારતા. નાણાંની ધીરધાર પણ કરતા. રાતે એમને ત્યાં હું જમવા બેઠો ત્યારે એમણે મારી બે બાજુએ સગડી મુકેલી. સગડીની જરૂર જણાતી હતી છતાં હું જરાક અયોગ્ય એશઆરામ ભોગવું છું એવો ખ્યાલ મારા મનમાં આવ્યો. સૂતા પહેલાં મને પંડાઓનો વિચાર આવ્યો. મને થયું અનન્તભટ પણ એક જાતના પંડા જ છે. એ અહીંઆં ન હોય તો મારી યાત્રા સારી રીતે થાય નહિ. વિલાયતમાં દરેક મોટા શહેરમાં હોટેલ્સ હોય છે, હાઉસ-એજન્ટ્સ હોય છે, ટૉમસ કૂક જેવી કંપનીઓ હોય છે, દરેક બંદર પર 'શિપિંગ એજન્ટ્સ' મળે છે. આપણા આ પંડાઓ આપણા જીવનને અનુકૂળ રીતે એ જ કામ નથી કરતા? પંડાને કાગળ લખો એટલે એ તમને સ્ટેશન પર લેવા આવે, ઘેર લઇ જઇને રહેવાની સગવડ કરી આપે, જોવા જેવાં મન્દિરો અને

સ્થળો બતાવે, એ બધાંનું માહાત્મ્ય પણ કહે, તમારી જોડે બજારમાં પણ આવે. અને એ બધાને માટે લે શું ? જે તમે આપો તે. દુનિયામાં આટલી સોંઘી અને સાદી વ્યવસ્થા બીજે ક્યાંય નહિ મળે. ટૉમસ કૂક જેવા એજન્ટો તો મુસાફરોને રાજકેદીની પેઠે ફેરવે છે અને તેને માટે ભારે કર લે છે.

ત્યારે આ પંડાઓનો આપણને ત્રાસ શા માટે વછૂટે છે ? એનું કારણ એટલું જ કે આ પંડાઓને પોતે ગોર અથવા પુરોહિત મટીને 'હાઉસ-એજન્ટ' અથવા 'હોટેલ-કીપર' બની ગયા છે એનું પૂરતું ભાન નથી. બે ધર્મો—બે આદર્શો સાચવવા જતાં એમની આ દશા થઇ છે. લોભ અને નિર્લજ્જપણું એ બે એમના ખાસ કેળવાયેલા ગુણો થઇ પડેલા છે. પંડાઓ તો સાચું જોતાં યાત્રાળુઓના ગુરુ કહેવાય. પોતાની ભલમનસાઇ અને આતિથ્યધર્મને અનુસરીને પોતાના યજમાનની રહેવા કરવાની સગવડ શરૂઆતમાં કરી હશે. પછી ધનવાન યાત્રાળુઓને જોઇને બ્રાહ્મણનું હૃદય પણ લોભથી વીંધાયું હશે. બ્રાહ્મણો કહે છે કે પંડાઓનો લોભ એ સીતાજીનો શાપ છે. ધન્ય છે આ બ્રાહ્મણોને કે જે પોતાના ખરાબમાં ખરાબ દોષને માટે પણ વ્યાસ કે શૌનક ઋષિને નામે પૌરાણિક આધાર ઉપજાવી શકે છે ! આ ગંગાપુત્રોમાંથી કેટલાક આધુનિક પદ્ધતિ સ્વીકારીને 'હાઉસ-એજન્ટ' અને 'ટ્રાવેલર્સ ગાઇડ' બની જાય અને એમ કરીને પણ પોતાની—પ્રતિષ્ઠા જાળવે તોયે તેઓ ખૂબ રળી શકે અને યાત્રાળુઓનો આશીર્વાદ મેળવે.

બીજે દહાડે અમે મણિકર્ણિકા ઘાટ પર ન્હાવા ગયા. ત્યાં ગંગાજીનું પાણી લઇને ગંગાજીને અભિષેક કર્યો. ચક્રપુષ્કરિણીના તીર્થ ઉપર આવ્યા. પાસે ઉભેલા એક ગંગાપુત્રે કહ્યું, "આઇયે મહારાજ, સ્નાન કીજિએ." મેં એને ના પાડી. બુવા ચોંકી ગયા. એમણે પૂછ્યું, "કેમ આ તીર્થનું માહાત્મ્ય ઝાઝું નથી શું?" મેં જવાબ વાળ્યો, "કેમ નહિ? એમાં એકવાર ન્હાવા પડયા પછી માણસને નરકમાં જવાનું રહેતું નથી. બુવા સમજી ગયા, છતાં બુવાના કુતૂહલને તૃપ્ત કરવાને ખાતર અમે તીર્થ પાસે ગયા. તીર્થ ઉપર આરસપહાણનો એક પત્થર હતો. તેના ઉપર અંગ્રેજીમાં વિક્ટોરિયા રાણીનું નામ અને બીજું કંઇક લખ્યું હતું. અને તીર્થમાં? પાંચ ફૂટ પહોળો અને પચીસ ત્રીસ ફૂટ લાંબો એક ખાડો. પાણીનો રંગ અમે જોઇ શકયા નહિ, કારણ પાણી પર આ કુંડમાં રોજ ન્હાનાર હજારો યાત્રાળુઓના પરસેવાનો અર્ધો ઇંચ જેટલો થર જામ્યો હતો. છતાં અમારી નજર આગળ સેંકડો યાત્રાળુઓ મરણ પછીનું નરક ટાળવા માટે આ નરકમાં ડૂબકી મારતા હતા. મને થયું કે ઇશ્વર શરમનો માર્યો આ લોકોને નરકવાસમાંથી માફી આપતો હશે, કેમકે આ કુંડમાં સ્નાન કરનારને સૂગ ચડે એવો કુંડ ઇશ્વર નરકમાં પણ કયાંથી લાવે? અમે સ્મશાનઘાટ તરફ વળ્યા. ત્યાં ફાડેલાં લાકડાંનો ખડકલો કરી મુકેલો હતો. મને થયું મારે માટે તો નહિ ખડકી મુકયાં હોય? કાશીજીમાં જે માણસ મરે છે તેના કાનમાં મહાદેવ પોતે તારસ્વરે મન્ત્ર જપી જાય છે, અને કાશીવિશ્વેશ્વર હમેશાં શરીરે તેની

ચિતાભસ્મનો લેપ કરે છે. ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો આ રાગ અદ્ભુત છે.

આગળ જઇને અમે બિન્દુમાધવનું દર્શન કર્યું. શિંદે હોળકરનાં અન્નછત્રો જોયાં. પુણ્યશ્લોક અહલ્યાબાઇનું સ્મરણ થયું. કાશીજીથી રોજ રામેશ્વર જતી કાવડનું ચિત્ર દૃષ્ટિ આગળ તરી આવ્યું. અમે વિશ્વનાથનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંની ભીડ, જમીન ઉપરનો કાદવ અને સડેલાં બિલિપત્રની ગંધ ગમે તેવાં હોય તોપણુ કાવ્યમય લાગતાં અને ભક્તિભાવમાં વધારો જ કરતાં હતાં. વિશ્વેશ્વરને ત્યાં ભેદભાવ નથી. સૌ સરખું છે. દર્શન કરવા ગમે તે જાય, ગમે ત્યારે જાય. ' મત આઓ 'નું નામ ન મળે. મન્દિરના ગર્ભગૃહની દીવાલમાં એક ત્રાંસુ કાણું પાડેલું છે. એ કાણું રાખવાનું કારણુ હું સમજી શકચો નહિ. પણુ મન્દિરની પ્રદાક્ષણા કરતાં મેં જોયું કે દુનિયાની મુસાફરી કરનાર ગોરા 'ગ્લોબટ્રૅાટર' વિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરી શકે એટલા માટે એ કાણું પાડેલું છે. અમે ગયા તે વખતે ત્યાં આગળ ટૅામસ કૂકનો એક એજન્ટ બે ત્રણુ મડમોને મન્દિર વિષે માહિતી આપતો હતો. મન્દિરના શિખર પર જડેલું સોનાનું પતરૂં પંજાબકેસરી રણુજિતસિંહની શ્રદ્ધાનું એક ચિહ્ન છે એમ કોઇએ મને કહ્યું. પાસે જ ઔરંગઝેબની મસ્જિદ છે. અને વચમાં જ્ઞાનવાપી છે. કહે છે કે જ્યારે યવનો મૂળ મન્દિરને ભ્રષ્ટ કરવા આવ્યા ત્યારે કળિયુગનું માહાત્મ્ય જાણી વિશ્વેશ્વરની મૂર્તિ આ કૂવામાં કૂદી પડી. એ કૂવો ઠેઠ પાતાળ સુધી ગયેલો છે.

ત્યાંથી આગળ જે મઠમાં રહીને એકનાથ મહારાજે પોતાનો ' નાથભાગવત ' ગ્રન્થ પૂરો કરેલો તે મઠ જોવા

ગયા. સંસ્કૃત ભાષાનું સામર્થ્ય અને પાવિત્ર્ય મારી મરાઠીમાં પણ છે એ આ સ્થાને સિદ્ધ થયું, એ ખ્યાલ આવતાં જ હૃદયમાં ભક્તિનો ઉભરો આવ્યો. તે સ્થાનને મેં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા, એકનાથ સ્વામીનું સ્મરણ કર્યું અને ત્રિલિંગસ્વામીનું દર્શન કરવા ગયા. ત્રિલિંગસ્વામી એક સુવિખ્યાત દક્ષિણી સંન્યાસી હતા. તેમણે કાશીજીમાં ઘણાં મકાનોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. છતાં તેઓ એક પણ નવું મન્દિર કે મકાન બંધાવવાની ના પાડતા હતા. આમ કરવાનું કારણ દેખીતું છે. કાશીજીનાં નાનાં મોટાં મન્દિર અને તેમાંની મૂર્તિઓની ગણતરી કરીયે તો તેની સંખ્યા ત્યાંની લોકસંખ્યા કરતાં બહુ ઓછી ન થાય એટલી છે. એટલી સંખ્યામાં નવાં મન્દિરોનો વધારો શા માટે જોઇયે?

હિન્દુસ્તાનમાં અનેક સામ્રાજ્યો થઇ ગયાં, અનેક રાજધાનીઓ થઇ ગઇ. આજે તે રાજધાનીઓ કાં તો નામશેષ થઈ ગઇ છે, કાં તો તેમનું રૂપાન્તર નાનાં ગામડાંમાં થઇ ગયું છે. છતાં આ દેવનગરી અનેક સામ્રાજ્યોની ચડતી અને પડતીની સાક્ષી થઇને હજી એવી ને એવી ટકી રહી છે. ભૂતકાળ જો સજીવ જોવો હોય તો તે કાશીજીમાં મળી શકે છે. ગંગા નદી પોતાનું ઘાટરૂપી બંધન વારંવાર તોડયાં જ કરે છે, અને માની લાત ખાઇને પણ જેમ વાછરડું ગાયને ધાવવા દોડે છે તેમ લોકો પણ ફરીફરીને નવા નવા ઘાટો બાંધ્યા જ કરે છે.

વારાણસીમાં આજે પણ પૂર્વમીમાંસાવાદી કર્મકાંડીઓના યજ્ઞયાગ ચાલે છે; વેદાન્તીઓ દ્વૈત અદ્વૈતનો ઝગડો

ચલાવીને શ્રોતાજનોને ખંડનખાદ્ય આપે છે; વૈયાકરણીઓ શબ્દે શબ્દને ચૂંથે છે; બંગાળી અને દક્ષિણી નૈયાયિકો 'ગદાધારી'નો અર્થ કરવા મથે છે; ઇસાઇઓ અને આર્ય-સમાજીઓ વાગ્યુદ્ધો મચાવે છે; વેદીઆઓ દશ ગ્રન્થનો ઘોષ કરે છે; કારીગરો ટાંકણાં મારી મારીને પત્થરને દેવ બનાવે છે; અને કેટલાક ભૂદેવો અન્નક્ષેત્રમાં જમી આળસુ બેસી રહીને જીવતા પત્થર બની જાય છે.

આ જ નગરીમાં સત્યસંધ હરિશ્ચન્દ્રને વિશ્વામિત્રના ઋણમાંથી છુટવામાં અગ્રજોએ અને અન્ત્યજોએ મદદ કરી હતી. આ જ નગરીમાં તુલસીદાસે રામકથા ગાઈ હતી. આ જ નગરીમાં કબીરજીએ હિન્દુ અને મુસલમાન સંસ્કૃતિને ભેગી વણી હતી.

બનારસને કેટલાક લોકો 'The city of the dead and the dying'—મરેલા અથવા મરવાની અણી પર આવેલા લોકોની નગરી કહે છે. પણ ઉપર કહ્યું છે તેમ હિન્દુસ્તાનની અનેક નગરીઓ નામશેષ થઈ ગઈ છતાં વારાણસી હજી અમરપુરી જ રહી છે, કારણ કાશીજીમાં સનાતન ધર્મનો વાસ છે.

એક દિવસ અમે દશાશ્વમેધ ઘાટથી પૂલ સુધી હોડીમાં બેસીને ફરવા ગયા. ગંગાજીના સ્પર્શથી શીતળ અને પાવન થયેલો પવન મન્દ મન્દ વાતો હતો. જાતજાતનાં મન્દિરો 'મને જો', 'મને જો', કરતાં આંખ આગળ ખડાં થતાં હતાં. બધાંને હું શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રણામ કરતો હતો. ચકમકના પત્થરના વાંકાચુંકા પાસા જેમ સુશોભિત દેખાય છે તે જ

પ્રમાણે કાશીનાં ઘરોની વિશૃંખલ શોભા દૃષ્ટિને આકર્ષે છે. સવારે અથવા સાંઝે અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો, બાળકો અને વૃદ્ધો ગંગામૈયાની કેડ પર રમતાં દેખાય છે.

દશાશ્વમેધ ઘાટ પર એક પરમહંસ રહેતા હતા. તેઓ નગ્ન રહેતા. પહેલીવાર હું બનારસ આવ્યો ત્યારે એમનો ફોટો લેવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ તે નિષ્ફળ ગયેલો. જેમ જેમ હું ફરૂં તેમ તેમ તેઓ મારી તરફ પૂંઠ ફેરવ્યે જતા હતા. તે વેળા હું બહુ ખિન્ન થયેલો, પણ પાછળથી મને સૂઝયું કે આવા પરમહંસના શરીરનો ફોટો લેવો એ જંગલીપણું છે. આ વખતે હું તેમના દર્શન માટે ગયો, પણ તેઓ ત્યાં નહોતા. કોઇએ કહ્યું કે થોડા દિવસ પર ગંગાની રેલ આવી તેમાં તેઓ તણાઈ ગયા. કેટલાક લોકોએ તેમને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમણે પાછા આવવાની સાફ ના પાડી અને ગંગાજીમાં જળસમાધિ કરી

કાશીમાં જેમ અનેક ધર્મ અને અનેક સંપ્રદાય છે તેમ ત્યાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળાના પ્રકાર પણ અનેક છે. બીજે દિવસે તે જોવાને નીકળ્યા. બધું જોઇને સાંઝે થિયૉસૉફિસ્ટ લોકોની સેન્ટ્રલ હિન્દુ કૉલેજ તરફ આવ્યા. ત્યાં સરસ્વતીનું એક નાનકડું મન્દિર જોયું. એક બે બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ ચાદર ઓઢીને ઉઘાડે માથે ફરતા હતા. પાસે થિયૉસૉફિકલ લૉજમાં મિસિસ બેસન્ટનું વ્યાખ્યાન હતું. ભવિષ્યકાળમાં મનુષ્ય પ્રાણી કેવાં થશે એ વિષે વિવેચન થયું હતું. વ્યાખ્યાનમાંથી રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમમાં આવ્યા. ત્યાં બ્રહ્મચારી ચન્દ્રશેખર કરીને એક સાધુ હતા તેમણે

અમારું સ્વાગત કર્યું. ઘણા બ્રહ્મચારીઓ સંસ્કૃત ભણતા હતા. પાસેના રુગ્ણાલયમાં ચારુબાબુ માંદાઓની માવજત કરતા હતા. સેવાશ્રમની વ્યવસ્થા જોઈ હું ખુશ થયો. એટલામાં બે ત્રણ બંગાળીઓ શહેરમાંથી તંબુરો અને તબલા લઈને આવ્યા. તંબુરા અને તબલા સાથે તેમણે ગાયન શરૂ કર્યું. સન્તકવિ રામપ્રસાદનું પદ હતું. ગાનાર અદ્ભુત હતા. સાંઝે ઘેર ગયા ત્યાં પણ ગાયનના સૂર કાનમાં ગુંજતા હતા.

છેલ્લે દિવસે અમે કાળભૈરવના મન્દિરમાં ગયા. ત્યાં હાથે અને ગળામાં કાળા રેશમના દોરા બાંધી લીધા. મન્દિરમાં જઈ

तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम ।
भैरवाय नमस्तुभ्यं, अनुज्ञां दातुमर्हसि ॥

કહી કાશીજીના આ કોટવાળની રજા લીધી અને ત્રિસ્થળીની યાત્રા પૂરી કરવાને ગયાજી જવા નીકળ્યા. ગયાના ગયાવળો યાત્રાળુને બહુ હેરાન કરે છે એ હું જાણતો હતો, તેથી ગયાના બધા વિધિઓની દક્ષિણા અને ખર્ચના પૈસા અનન્તભટજીને આપી તેની પહોંચ લીધી હતી. ટૉમસ કૂક કંપનીને પ્રવાસનો બધો ખર્ચ આપીને કૂપનબુક લઈ રાખવા જેટલી સગવડ આમાં રહેલી હતી.

દરેક હિન્દીએ જીંદગીમાં એકવાર તો વારાણસીનું દર્શન કરવું જ જોઈયે.

૩

ગયાનું શ્રાદ્ધ

દુનિયામાં દરેક વસ્તુ મરે છે. ફક્ત એક મરતો નથી ભૂતકાળ. ભૂતકાળ ચિરંજીવી છે કેમકે તે નિશ્ચિન્ત છે. મહાસાગરમાં ઓટ આવે છે, ચન્દ્રનો ક્ષય થાય છે, કુબેર નિર્ધન બને છે, પર્વત ધોવાઇ જાય છે, સામ્રાજ્યો સ્મૃતિમાંથી ભૂંસાઇ જાય છે, પણ ભૂતકાળને ક્ષય નથી. ભૂતકાળ દહાડે દહાડે સમૃદ્ધ થતો જાય છે. પણ તમે એને સાચવી ન શકો, કારણ તમે વર્તમાનકાળમાં રહો છો. ભૂતકાળનું વૃક્ષ તમારે આંગણે રાખવું હોય તો તમારી પાસે સ્મૃતિજળ અમાપ હોવું જોઇયે.

દરેક માણસ ઇચ્છે છે કે મારાં પણ મૂળીઆં ભૂતકાળમાં હોય. પોતાની સન્તતિ દ્વારા તે ભવિષ્યકાળમાં તો પગપેસારો કરી શકે છે, પણ ભૂતકાળમાં પ્રવેશ કરવા માટે ભૂતની પેઠે અવળા પગ હોવા જોઇયે. છતાં માણસે એક યુક્તિ શોધી કાઢી છે. દર વર્ષે એકવાર માણસ ભૂતકાળમાં

વાસ કરતા પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહનું સ્મરણ કરી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરે છે અને ભૂતકાળ ઉપર પણ પોતાનો હક સાબિત કરે છે.

એમ તો ભૂતકાળ બધે રહે છે; પણ જેમ વિષ્ણુ વૈકુંઠમાં રહે છે અને મહાદેવ કૈલાસમાં રહે છે તેમ ભૂતકાળ ગયામાં રહે છે. આજે આટલે વર્ષે ગયામાં પ્રવેશ કરૂં છું. એ પણ ભૂતકાળમાં સહેજ પ્રવેશ કરવા ખાતર જ. દરેક હિન્દુ ગયામાં જઇ પોતાના પૂર્વજોનું શ્રાદ્ધ કરે છે. આજે મને ગયાનું શ્રાદ્ધ કરવાનું મન થયું છે.

અમે રાતે ગયા પહોંચ્યા. પહેલાં એકવાર ત્યાં ગયો હતો એટલે આ વખતે કશી અગવડ પડે એમ ન હતું. ગયા તીર્થસ્થળ છે, એટલે હજારો કે લાખો માણસો એકીવખતે આવી પડે તોપણ ત્યાં અગવડ પડે એમ નથી. દરેક ઘરમાં કેટલાં માણસ રહી શકે એની નોંધ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી કરવામાં આવી છે. આપણા લોકોને ઝાઝી સગવડની જરૂર નથી રહેતી, એટલે દક્ષિણા વિષે જો કશી કચકચ ન હોય તો યાત્રા સુખેથી થઈ શકે છે. તમે સ્ટેશન પર પહોંચો કે તરત જ ગયાવળોના આડતીઆ તમારી આગળ આવીને ઉભા રહે છે, અને તમે ક્યાંના છો, ક્યાંથી આવ્યા વગેરે સવાલો હિન્દુસ્તાનની એકેએક ભાષામાં પૂછી લે છે. તમે જે ભાષામાં જવાબ આપો તે ભાષામાં સંભાષણ શરૂ થાય છે. આ આડતીઆ કોઇ પણ વિદ્યાપીઠમાં સ્નાતક થયા વગર હિન્દુસ્તાનની બધી ભાષાઓ જાણે છે, અને—વ્યાકરણનો વાંધો ન ઉઠાવો તો—અસ્ખલિત બોલે છે પણ ખરા.

અમારે ભાગે કોણ પંડો આવ્યો હતો એની મને યાદ નથી, અને હું માનું છું કે મેં એનું દર્શન પણ કર્યું નથી. તેના મુનીમના મુનીમનો મુનીમ મને સ્ટેશન પર મળ્યો ને ત્યાંથી એક ઉતારે લઇ ગયો. એની વાચાળતાનો ભોગ ન થઇ પડું એટલા માટે મેં પહેલેથી જ એને કહ્યું. "જુઓ ભાઇ, હું એકવાર અહીં આવી ગયો છું. બધા પૈસા મેં અનન્તભટને બનારસમાં જ આપ્યા છે. હવે અહીંઆં મારે આટલી સવડ જોઇયે છે, એના આ પૈસા લો. મારે આવતી કાલે શ્રાદ્ધ કરવું છે, પણ તે કર્ણાટકના નૃસિંહાચાર્ય મારફતે જ કરવું છે. તેમને આવતી કાલે સવારે આઠ વાગ્યા પહેલાં અહીં મોકલજો. બપોરે શ્રાદ્ધ થઇ રહે પછી તમારો ચોપડો લઇ આવજો. તેમાં સહી કરી આપીશ. હવે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. જાઓ, કહેલું કામ કરજો અને મને આરામ કરવા દેજો." મારો આવો મિજાજ જોઈ પેલો બિચારો આભો જ બની ગયો અને એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર કહ્યા પ્રમાણે ગોઠવણ કરવા ચાલતો થયો. આવો અવતાર મેં ધારણ કર્યો ન હોત તો એ માણસ પોતાની આશાળુ વાતોમાં કંઈ નહિ તો મારો અર્ધો કલાક બગાડત.

બીજે દિવસે ફલ્ગુ નદીને કાંઠે શ્રાદ્ધ કરવા ગયો. ફલ્ગુ નદી ભોંયમાં છે. એને સીતાનો શાપ છે. રેતીમાં ખોદીયે ત્યારે પાણી મળે. નદીમાં હમેશાં યાત્રાળુઓની ભીડ હોય છે; અને એ ભીડની અંદર પુષ્ટ અને રૂપાળા ગયાવળો પોઠીઆની પેઠે દક્ષિણાની આશાએ ફરતા જોવામાં આવે છે. મેં નદીમાં સ્નાન કર્યું, છાણું આણી તેના ઉપર ચરૂ તૈયાર

કર્યો. નૃસિંહાચાર્ય આવ્યા. તેઓ બધા મન્ત્રો જાણતા હતા અને ઉચ્ચારણ પણ ઠીક હતું એટલા માટે જ મેં તેમને પસંદ કર્યા હતા.

નદીના પટમાં બેસી કરવાની ક્રિયા પૂરી કરી અને પિંડ લઇ હું ગદાધરના મન્દિરમાં ગયો. ત્યાં સેંકડો યાત્રાળુઓ ઠેકઠેકાણે હારબંધ બેઠા હતા અને શ્રાદ્ધની કવાયત કરતા હતા. શ્રાદ્ધ જેવી અત્યન્ત પવિત્ર ધાર્મિક ક્રિયાને આટલું યાન્ત્રિક સ્વરૂપ આપેલું જોઇ મને બહુ જ ખોટું લાગ્યું. ડગલે ને પગલે દક્ષિણા વિષે લડીને અને ગરીબ અજ્ઞાન યાત્રાળુઓ જો માગેલી દક્ષિણા ન આપે તો તેમનાં મરી ગયેલાં સગાંવ્હાલાંને ગાળો દેતા ગયાવળોને જોઇ હિન્દુધર્મ વિષે કોઇ નિરાશ થાય તો તેનો ઝાઝો વાંક ન કાઢી શકાય. અમે પિંડ આપવા માટે ધર્મશિલા પાસે જઇ બેઠા. ધર્મશિલા પર શ્રીવિષ્ણુનું પગલું છે. એ વિષ્ણુપદ ઉપર લોકો પિંડ આપતો જાય છે અને ગાયો આવીને તે ખાય છે. આવો ક્રમ સતત ચાલ્યાં કરે છે. પિંડપ્રદાનની ક્રિયા પૂરી થયા પછી ગયાપુત્રો પાસેથી યાત્રાનું સુફળ મેળવવાનું હોય છે. આ વખતે ગયાપુત્ર મનમાની દક્ષિણા પડાવી શકે છે. આપણે તેની આગળ હાથ જોડીને ઉભા રહીયે એટલે તે ફૂલની માળા લઇ આપણા હાથ બાંધી દે છે અને મન તૃપ્ત થાય એટલી દક્ષિણા ન મળે ત્યાં સુધી છોડતો નથી. ગજવું ભરાય એટલે પછી માળા તોડી નાખે છે, અને પીઠ પર થાપા મારી યાત્રા સફળ થયેલી જાહેર કરે છે અને બધા પૂર્વજો સીધા સ્વર્ગે પહોંચ્યાની ખાત્રી આપે છે.

મેં બધી દક્ષિણા બનારસમાં જ મુકી દીધેલી હોવાથી અહીંઆં પણ હું બચી ગયો. અમારો મુનીમ એક ગયાપુત્રને લઇ આવ્યો. ગયાપુત્ર વીસેક વરસનો હશે. તેણે રેશમી અબોટીઉં પહેરેલું હતું. ઉપર રેશમી ખમીસ અને જાકીટ હતાં. વાળ ઇંગ્લિશ ફૅશનના અને પોમેટમથી બરાબર ચળકતા કરેલા હતા. મારી બધી શ્રદ્ધા એકઠી કરીને મેં એની આગળ બે હાથ જોડયા અને માળા વતી બંધાવા દીધા. ગયાપુત્ર રૂસણું લઇ બેસવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં મુનીમે કહ્યું, " દક્ષિણાના પૈસા જમે થયા છે. " ગયાપુત્રે માળા તોડી નાખી અને ચાલતો થયો. એ ગયાપુત્ર મને ભૂલી ગયો હશે, પણ હું એને ભૂલ્યો નથી.

અમારા ગોર મહારાજે કહ્યું કે " ગયામાં આવીને શ્રાદ્ધ કરવું એ માણુસને ગૃહસ્થજીવનની છેલ્લી ફરજ છે. એટલે હવે તમારે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ ષડ્રિપુનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. પણ આ કળિયુગમાં એમ બની શકતું નથી, માટે એના બદલામાં તમારે કંઇ એક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. " મેં પૂછ્યું. " ખાંડનો ત્યાગ કરૂં તો ? " આસપાસ ઉભેલા દસ પંદર જણ એ સાંભળી હબકી ગયા. તેમણે કહ્યું, " ખાંડ તે કેમ કરીને છોડાય ? " મેં કહ્યું, " આજે પાંચ વરસ થયાં હું ખાંડ ખાતો નથી. " ગોર મહારાજે સુચવ્યું કે કારેલાં કે કોળું એવું કંઇ છોડી દો. મેં કહ્યું, " ધર્મની આવી ઠગાઇ હું નહિ કરૂં. હું તો ક્રોધનો જ ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. " અને મનમાં ઉમેર્યું, " અન્ધશ્રદ્ધાનો પણ. "

ગદાધરનું મન્દિર બહુ જ સુન્દર છે. નદીના પટથી ઘણી ઉંચાઇ પર હોવાથી એની શોભા ખૂબ વધેલી છે. બપોરે અમે નૃસિંહાચાર્યને ત્યાં ભોજન કર્યું, ગયામાહાત્મ્યનું શ્રવણ કર્યું અને તરત જ બોધિગયા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગયામાહાત્મ્ય એ હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં એક અદ્ભુત વસ્તુ છે. નિષ્કામભાવે પરોપકાર કરતા ગયાસુરના તેજથી ડરી જઇ દેવોએ કાવતરૂં રચ્યું અને તેમાં સાક્ષાત્ શ્રીવિષ્ણુએ ભાગ લઇ અત્યન્ત નિર્દયતાથી—અને દગલબાજીથી કહીયે તોપણ ચાલે—તેનું ખૂન કર્યું, એવી કથા એ માહાત્મ્યમાં છે. તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન હું બીજે ઠેકાણે આપીશ.* હવે આપણે ગૌતમ બુદ્ધના ચરિત્રમાં વિખ્યાતિ પામેલા બુદ્ધગયા તરફ જઇયે.

---

* જુઓ 'ગયાની ખ્યાતિ' નવજીવન, તા. ૧૭-૧૨-૨૨.

૪

બોધિગયા

બોધિગયા કંઈ જેવુંતેવું તીર્થ નથી. બોધિગયાનું નામ સાંભળતાં વેંત માથું ભક્તિથી નીચું નમે છે. જૂના વખતમાં આ સ્થાનને 'ઉરુવેલા' કહેતા. આજથી અઢી હજાર વરસ પહેલાં નિરંજરા નદીને કાંઠે આ વનમાં એક પીપળાના ઝાડ નીચે એક જુવાન બેઠો હતો. એનું શરીર ગળી ગયું હતું. આંખો એ ગોખલા જેવી ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી. છતાં તેમાંથી દયા, તપ અને તેજનું અમૃત ઝરતું હતું. છાતીની એકેએક પાંસળી ગણી શકાતી હતી. દાઢી, મૂછ અને વાળ વધ્યાં હતાં. લાંબા લાંબા નખ લાંબા ઉપવાસને લીધે ધોળા થઈ ગયા હતા. બહારથી એ જુવાન તદ્દન શાન્ત દેખાતો હતો, છતાં તેના અન્તરમાં મહાયુદ્ધ ચાલતું હતું. ભારતીય યુદ્ધ દિવસ આથમ્યે બંધ થતું. આનું યુદ્ધ તો અહોરાત્ર ચાલતું હતું. ભારતીય યુદ્ધ અઢાર દિવસમાં પતી ગયું. આના યુદ્ધનો તો રંગ જ અદ્ભુત.

દિવસ પછી જાગ્યો. આ યુદ્ધ કોઇ માણસ સામે ન હતું, પણ માણસના સનાતન શત્રુ માર સામે હતું. આ યુદ્ધમાં મનુષ્યજાતિના હિતને અર્થે લડનાર આ એકાકી વીર દૃઢ નિશ્ચય કરીને બેઠો હતોઃ 'મનુષ્યજાતિનું દુઃખ હવે મારાથી જોયું જતું નથી. શું માણસ અનન્તકાળ સુધી આવું ને આવું દુઃખ સહેવા માટે જ સરજાયો હશે ? આ દુઃખનું ઓસડ ક્યાંક તો હોવું જ જોઇયે. જો હોય તો તેની શોધમાં આ જીંદગી વીતાડવી તે કરતાં જીંદગીનું બીજું સાર્થક શું હોઇ શકે ? અને તેવું ઓસડ ન મળે એમ હોય તો જીવવામાં માલ પણ શો ?'

ત્યાં તે નવજુવાન બેઠો ન હતો; ભારતવર્ષની સનાતન શ્રદ્ધા બેઠી હતી. જુવાન લોકોના કુલગુરુ, આસ્તિકતાના સાગર, નિર્ભયતાની મૂર્તિ એવા ભગવાન નચિકેતસ્‌નો તે અવતાર હતો. અક્ષય્ય ધામ માગનાર રાજપુત્ર ધ્રુવની પરંપરાનો તે હતો, કેમકે તેની નિષ્ઠા પણ તેટલી જ ધ્રુવ હતી. જુવાને નિર્ધાર કર્યો હતો કે આ જ આસન પર શરીર ભલે સુકાઇ જાય, હાડ, માંસ અને ચામડી ભલે હવામાં ભળી જાય, પણ જ્યાં સુધી આ ભવરોગનું દુઃખ મટાડનાર બહુકલ્પદુર્લભ બોધિ (જ્ઞાન) મળે નહિ ત્યાં સુધી આ કાયા અહીંથી ખસવાની નથી.

સત્ય સંકલ્પ વિફળ ગયો હોય એવો દાખલો હજી બન્યો નથી. જુવાનનું સમાધાન થયું. રાજપુત્ર ગૌતમ ગૌતમ મટી બુદ્ધ થયા. એ જ ક્ષણે કોઇ શ્રદ્ધાવાન સાધ્વી થાળીમાં પાયસ (ખીર) લઈ ત્યાં આવી અને એણે એ વરાજ આ વનદેવને અર્પણ કર્યું.

આ સ્થાન તે બોધિગયા. જે પુરાતન અશ્વત્થ વૃક્ષ તળે બુદ્ધ ભગવાને આ છેલ્લી સાધના કરી તેની આગળ આજે એક ભવ્ય મન્દિર ઉભું છે. જોડે ચંક્રમણનું* સ્થાન છે. આસપાસ પ્રાચીન ઋષિ સમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો છે. આ વૃક્ષોએ કેટલીયે ઋતુઓ સહન કરી હશે, કેટલાંયે પ્રાણીઓને સહાય કરી હશે અને કેટલાયે સાધકોની શ્રદ્ધાભક્તિનાં સાક્ષી રહ્યાં હશે !

અમે પહેલાં એક ઝાડ તળે બેઠા. ત્યાં કૂવામાંથી પાણી ખેંચીને હાથપગ ધોયા, પાણી પીધું અને પ્રસન્ન અન્તઃકરણે મન્દિરમાં દર્શન કરવા ગયા. મન્દિરની અંદર બુદ્ધ ભગવાનની ભવ્ય મૂર્તિ હતી. તેને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી અમે મન્દિર પર ચડી શિખરની આસપાસ ફર્યા. કારીગરીમાં ભવ્યતા છે પણ માદવ કે નાવિન્ય નથી. નીચે ઉતરીને મન્દિરની પ્રદક્ષિણા કરી. જેમ જેમ હું પ્રદક્ષિણા કરતો હતો તેમ તેમ મારો ભાવ બદલાતો હતો. આખું જીવન દૃષ્ટિ આગળ ઉભું થયું અને તરત જ દૃષ્ટિ શૂન્ય થઇ. પાણીમાં તરનાર માણસ ડૂબકી મારે અને વધારે ઉંડાણમાં પ્રવેશ કરે તે વખતે જેમ તે નિર્ભય છતાં ભયભીત જેવો થાય છે તેવી આ ક્ષણે મારી સ્થિતિ થઇ. જીવનના પૃષ્ઠભાગ ઉપર તો હું ખૂબ ફર્યો હતો—તર્યો હતો, પણ આ ક્ષણે હું ઉંડાણમાં ઉતર્યો. આવી સ્થિતિ પહેલાં એક જ વાર ધ્યાનમાં થઇ હતી; પણ તે આના પ્રમાણમાં સ્પર્શ-માત્ર હતી. મારી પ્રદક્ષિણાઓ પૂરી થઇ અને હું પાછળના

*ચંક્રમણ—વિચાર કરતાં કરતાં આંટા મારવા તે.

અશ્વત્થને નમસ્કાર કરવા ગયો. ઘરનો ત્યાગ કરી હું હિમાલય તરફ ચાલ્યો હતો, ભવિષ્ય મારી આગળ અજ્ઞાત હતું. મેં મારા વહાણનાં બધાં દોરડાં કાપી નાખ્યાં હતાં, બધા સઢ ચડાવ્યા હતા. વહાણ ફરી મૂળ બંદરમાં પાછું આવશે એવી ધારણા તે વખતે ન હતી. એ વખતની મનોવૃત્તિનું વર્ણન કેમ થઇ શકે ? હું બહારથી શાન્ત હતો, પણ અંદરથી જ્વાળામુખી ધૂંધવાતો હોય એવી સ્થિતિ હતી. હું ત્યાગ કરૂં છું એનું મને ભાન હતું. એ ભાન આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને બાધક છે એ હું જાણતો હતો, છતાં તે જાય એમ ન હતું. એટલામાં અંદરથી એક અવાજ આવ્યો, "ત્યાગ કરવો સહેલો છે, પણ કરેલા ત્યાગને લાયક બનવું એમાં જ પુરુષાર્થ છે." અહંકારને માટે આટલો સપાટો બસ હતો. હું ઉઠયો અને પાસેના તળાવને કાંઠે જઇને બેઠો.

તળાવમાં અસંખ્ય કમળો ખીલ્યાં હતાં, પણ તે તરફ મારૂં ચિત્ત—હમેશનું કલારસિક ચિત્ત આકર્ષાયું નહિ. ત્યાંથી ઉઠી પાસે એક ગઢી હતી તે જોવા ગયો. તેમાં ઘણા સાધુઓ રહેતા હતા. તે કોઇ મહન્તના અખાડા જેવી લાગી, પણ તે વિષે પૂછપરછ કરવાનું મન થયું નહિ. મેં ખૂબ યાત્રા કરી, હિમાલયમાં રહી સાધના કરી સમાધાન મેળવ્યું, પણ બોધિગયાનો તે દિવસનો અનુભવ કંઇક અનેરો જ હતો.

૫

બેલુડ મઠ

બોધિગયાથી અમે બંગાળ ચાલ્યા. બંગાળમાં હું પહેલવહેલો જતો હતો. ટ્રેનમાં રાત પૂરી કરી સવારે ઉઠ્યા ત્યાં સુજલા સુફલા મલયજ શીતલા વંગ-ભૂમિનું દર્શન થયું. બંગાળ એટલે નાનાંમોટાં તળાવોની ભૂમિ. ત્યાંના લોકો તેને પુકુર કહે છે. પુકુર એટલે પુષ્કર. મારો બંગાળનો પ્રથમ પરિચય બહુ આનન્દદાયક ન નીવડ્યો. રાત્રે ઉંઘતાં ઉંઘતાં મનમાં વિચાર આવતા હતા કે રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનન્દની વંગભૂમિ જોવાને મળશે. બિપિન પાલ અને અરવિન્દ ઘોષની પુણ્યભૂમિનું દર્શન થશે. ખુદીરામ બોઝ અને કનૈયાલાલ દત્તનો 'બાંગલા' હું સવારે ઉઠીને જોઇશ. ' આનન્દમઠ' અને 'અમૃતપુલિન' માં વર્ણવેલી ભૂમિ પ્રત્યક્ષ થશે.

આવા મધુરા વિચાર કરતો કરતો હું સૂઇ ગયો. વૈશાખ મહિનો હતો એટલે બુવાએ પોતાનાં કપડાં ઉતારી ડબામાં ઉપર ટીંગાડી દીધાં અને તે પણ સૂઇ ગયા. સવારે ઉઠીને

જોઈએ તો કપડાં ન મળે. બંગાળના દારિદ્ર્યની દયા આવી. મને થયું કે કપડાં ઉઠાવી જનાર માણુસ રાત્રે નજરે પડત તો મારાં કપડાં પણ એને ઉતારી આપત. મેં કલકત્તા જઈ કપડાં ઉતાર્યાં અને હરિદ્વારમાં જઈ ત્યાંના રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમમાં મારાં બધાં કપડાં આપી દીધાં. પણ તેનું કારણ જુદું હતું.

ટ્રેન લેલૂઆ સ્ટેશન આગળ થોભી. અમે ઉતર્યા. લેલૂઆ સ્ટેશનથી એક જ સ્ટેશન આગળ હૌરા—કલકત્તા છે. લેલૂઆ એ રેલવે અમલદારોની વસાહત છે. ત્યાં જઈ વિવેકાનન્દનો બેલૂર મઠ ક્યાં છે એમ અમે પૂછ્યું. પણ કોઈને બેલૂર મઠની ખબર ન હતી. ચોખંડમાં વિખ્યાતિ પામેલા વિવેકાનન્દનો મઠ ક્યાં છે એની લેલૂઆ સ્ટેશન પર કોઈને જ ખબર ન મળે! કેટલી દુઃખની વાત ! રખડતા રખડતા અમે બેલુડ ગામમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં એક વૃદ્ધ 'ભદ્ર પુરુષ' મળ્યો. એણે સજ્જનતાથી કહ્યું, " ચાલો હું તમને બેલુડ મઠ સુધી પહોંચાડું." સવારથી મળેલા જવાબ પરથી આટલી સજ્જનતાની મેં અપેક્ષા રાખી ન હતી. તે માણુસની પાછળ પાછળ અમે ચાલ્યા. પણ અરે દૈવ! ડોસાનો વેગ કીડીના વેગથી વધે જ નહિ. વખત ગુમાવવાના દુઃખ કરતાં અમારે લીધે આ વૃદ્ધ માણુસને આટલી તકલીફ પડે છે એનું જ મને વધારે દુઃખ થયું. મેં કહ્યું, " મહાશય, હું મારો રસ્તો ખોળી લઈશ. આપને તકલીફ આપવા હું નથી ઇચ્છતો." તેમણે કહ્યું, " ના, ના, મારે પણ મઠમાં જ જવું છે." થયું, હવે તો અમારે પણ કીડીને વેગે ટચુમચુ કર્યા વગર છૂટકો જ નહોતો.

બેલુડ મઠમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનન્દની સમાધિઓ છે. મઠ બરાબર ગંગા નદીના કાંઠા પર છે. એક છેડા ઉપર દીવાદાંડી સમો લાલ દીવો પણ છે. અમે જઈને મઠપતિ સ્વામી પ્રેમાનન્દને નમસ્કાર કર્યો. "આવો, બેસો" કહી તેઓ પાછા પોતાને કામે વળગ્યા. એટલામાં એક બે બ્રહ્મચારીઓ અમારી પાસે આવ્યા. તેમાંના એકે મને પૂછ્યું, "તમે પાછા ક્યારે જવાના? અહીં કેટલા દિવસ રહેવા માગો છો?" હું કબૂલ કરૂં છું કે આવા સ્વાગતને માટે હું તૈયાર ન હતો. મને લાગ્યું કે હું એક અનિષ્ટ પરોણો છું! મેં કહ્યું, "ભાઈ, હું તો આવતી કાલે જ જવાનો છું." આટલું અભયદાન દીધા પછી મને લાગ્યું કે હવે વાતો કરી શકાય. એક જણને મેં પૂછ્યું, "સ્વામી વિવેકાનન્દની સમાધિ ક્યાં છે?" તેમણે કહ્યું, "તે હજી બંધાય છે. સ્વામીજી મહારાજનું આરસનું પૂતળું તૈયાર છે, જે સમાધિની ઓરડીમાં છે; તે તમને બતાવી શકું."

કાશી અને ગયાની ત્રિસ્થળીની યાત્રા હું કરી આવ્યો હતો, પણ જેમના ધર્મગ્રન્થો વડે મારામાં ધર્મજિજ્ઞાસા પેદા થઈ તે સ્વામી વિવેકાનન્દની સમાધિનાં દર્શન એ મારી દૃષ્ટિએ મહાયાત્રા હતી. ડગલે ને પગલે મારા હૃદયમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ઉછળવા લાગ્યાં. બસ, ચાળીશ પચાસ કદમ ચાલીશ એટલે મારાં આટઆટલાં વર્ષના મનોરથ પૂર્ણ થશે—યાત્રાનું સુફળ મળશે. સંશયવાદની સુષુપ્તિમાં પડેલા ભારતવર્ષને અમેરિકાની સર્વધર્મપરિષદ્‌ના વ્યાસપીઠ ઉપરથી

જગાડનારા સ્વામી વિવેકાનન્દનાં–સંગેમરમરના રૂપમાં ભલે હોય–દર્શન કરી એ મારા વલોવાયેલા હૃદયને માટે ઓછું ન હતું. સમાધિની ઓરડીમાં અમે ગયા. મેં અત્યન્ત ભક્તિભાવે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને ક્ષણેકને માટે લગભગ બેભાન થઇ ગયો.

પાછા ફરી નદીના ઘાટ પર ન્હાઇ લીધું. ઘાટ પાસે મોટી મોટી કોઠીઓની એક હાર હતી. તે તરફ લક્ષ જતાં મેં તે વિષે ત્યાંના એક બ્રહ્મચારીને પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું, " અહીં ગંગા સમુદ્રથી બહુ દૂર નહિ હોવાથી સમુદ્રની ભરતી અહીં આવે છે તે વખતે નદીનું પાણી ખારૂં થઇ જાય છે; અને સમુદ્રમાં જ્યારે ઓટ થાય છે ત્યારે પાણી મીઠું થાય છે. એટલા માટે ઓટ હોય ત્યારે પીવાનું પાણી અમે આ કોઠીઓમાં ભરી રાખીયે છીયે."

ન્હાઇધોઇને મન્દિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ઉપલે મેડે રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં અસ્થિ એક ત્રાંબાના ડબામાં રાખવામાં આવ્યાં છે, અને તે ડબા ઉપર રામકૃષ્ણ પરમહંસનો એક નાનો સરખો ફોટો રાખવામાં આવ્યો છે, તેની જ પૂજા થાય છે. પાછળની બાજુએ એક ધ્યાનની ઓરડી છે. આ વ્યવસ્થા મને બહુ જ ગમી. ધ્યાનના ઓરડામાં હંમેશ શાન્તિ હોય છે. ગમે તેટલા લોકો ધ્યાન કરે તો પણ કોઇને બીજાની ખબર ન પહોંચે. અવાજ કર્યા વગર માણસ અંદર આવીને બેસે અને અવાજ કર્યા વગર બહાર જાય.

સામાન્ય રીતે સભામાં પણ આવવાજવાથી બીજાઓને તકલીફ ન થાય એ તરફ બંગાળી લોકોનું ધ્યાન ખાસ

હોય છે. ઘણા લોકો બેઠા હોય અને વચમાંથી જવું પડે તો નીચે નમી પોતાને કઈ દિશામાં જવું છે એ સૂચવવા માટે એક હાથ આગળ કરી દરેક જણની માફી માગતો હોય એવી મુદ્રા ધારણ કરી ભીડમાંથી માણસ પસાર થઈ જાય છે.

ધ્યાનમંદિરમાં બેસી અમે ધ્યાન કર્યું. પરમહંસની સમાધિ આગળ બેસી ગીતા અને ઉપનિષદનો પાઠ કર્યો. મારાં આ સ્વાધ્યાય અને શુદ્ધ સંસ્કૃત ઉચ્ચારને લીધે ત્યાંના બ્રહ્મચારીઓમાં મારી પ્રતિષ્ઠા જરા વધી એમ મેં જોયું.

મન્દિરમાંથી અમે પાછા મઠમાં ગયા. ત્યાં ઉપલે મેડે સ્વામીજી મહારાજની ઓરડી હતી. આ ઓરડીમાં સ્વામી વિવેકાનન્દ રહેતા હતા. તે વખતે ઓરડીની જે સ્થિતિ હતી તેની ને તેવી જ જાળવી રાખી છે. સ્વામીજી મહારાજની સૂવાની ગાદી, તેમનો ફોટો, "અલખલ્લો' (અંગરખા જેવી કફની) તથા કાનટોપી અને તેમનું મોટું કમંડલુ, જુઓ— સઘળી વસ્તુઓ સંભાળપૂર્વક ત્યાં ગોઠવી રાખેલી છે. મારા જેવા પ્રેક્ષકને ઓરડીની અંદર જવાની રજા હોઈ જ ન શકે. બારણામાં જ આડો આગળો હતો ત્યાંથી મેં ડોકીઉં કર્યું અને પાછો ફર્યો. અજ્ઞાત ભીખારીની પેઠે આખો દેશ ઘૂમી હિન્દુધર્મ અને સમાજની આધુનિક સ્થિતિ તેઓ જ્યારે નિહાળતા હતા ત્યારે જે મોટું કમંડલુ તેઓ સાથે ફેરવતા હતા તેણે જ મારૂં ધ્યાન ખેંચ્યું. આ કમંડલુના પેટમાં કેટલા કિંમતી અનુભવો સમાયેલા હશે તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

બપોરે જમવાનો વખત થયો. બંગાળી લોકો માછલાં ખાય છે એ હું જાણતો હતો તેથી મેં મઠપતિને ખાસ જઈને કહ્યું કે હું શાકાહારી છું. તેમણે કહ્યું, "તમારે બ્હીવાનું કારણ નથી. તમને અહીં શાકાહાર જ મળશે. અમે જમવા બેઠા. બંગાળી ભોજન જમવાનો આ મારે પહેલવહેલો પ્રસંગ હતો. બંગાળી લોકોનો મુખ્ય આહાર ભાત અને શાક જ છે. શાક એટલી જાતનું અને એટલું બધું હોય છે કે ભાતને માટે શાક હોય છે કે શાકને માટે ભાત એવી શંકા મારા મનમાં સ્હેજે આવી ગઈ. એક વર્ષ ઉપર મેં મરચાં–મસાલાનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને અહીં તો શાકમાં મરચાંનો ઉપયોગ બહુ જ ઉદારતાથી કરવામાં આવ્યો હતો. દરેક કોળીઆ સાથે મારે પાણી પીવું પડતું હતું. એટલામાં મારા ભાણામાં–કેળની પત્રાવળ ઉપર—ઘીના જેવું કંઈક જામી ગયેલું તેના પર મારી નજર પડી. મેં માન્યું કે હવે મરચાંનું ઓસડ મળી ગયું; પણ દુર્ભાગ્યે એ તો દેવતામાં શેકેલા બટાટાનો છૂંદો હતો અને તેમાં પણ લીલાં મરચાં હતાં. प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ।

જમીને બગીચામાં હાથ ધોવા ગયો. મેં વિચાર્યું કે હાથ ધોવાનું પાણી ગમે ત્યાં રેડીયે એના કરતાં ફૂલઝાડને પાણી મળે તો ઠીક. મેં હાથ ધોવાનું શરૂ કર્યું, ત્યાં તો બે ત્રણ બ્રહ્મચારીઓએ હાહાકાર મચાવી મુકયો. તેઓ અંગ્રેજીમાં મને બરાબર ન સમજાવી શકે અને હું તેમની બંગાળી ભાષા ન સમજી શકું. આખરે ખબર પડી કે

આ ઝાડનાં ફૂલ ઠાકોરજીને ચડાવવામાં આવે છે, તેને એઠું પાણી પવાય નહિ.

હું અજાણ્યો માણસ અને મારો એ પહેલવહેલો અપરાધ હતો, એટલે એક ભાઈએ ક્ષમા આપવાનો ઠરાવ મુક્યો; અને કેટલાકોએ ઉદારતાથી અને બીજાઓએ શિક્ષા કરવાનો ઉપાય ન સૂઝવાથી તે સ્વીકાર્યો એમ મેં જોયું.

મારૂં દક્ષિણી ચોખ્ખાઈનું અભિમાન ગળી ગયું. સાચે જ, પૂજાનાં ફૂલઝાડોને એઠું પાણી કેમ અપાય? કર્ણાટકમાં લિંગાયત લોકો પોતાની ન્યાતના લોકોના હાથનું જ પાણી પીયે છે, એટલું જ નહિ પણ ચુસ્ત લિંગાયત જે દૂધ પીયે છે તે ગાયને માટે ઘાસ અને પાણી પણ લિંગાયતે જ આણેલું હોવું જોઈયે. શાસ્ત્રમાં લખેલું છે: आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः।

બપોરે બ્રહ્મચારીઓને નવરાશ હતી એટલે તેમની સાથે વાતો કરવામાં વખત ગાળ્યો. બ્રહ્મચારીઓમાં એક મુસલમાન હતો. તે પણ કાલીનો ઉપાસક બન્યો હતો અને પરમહંસના ઉપદેશનો અનુવાદ કરવામાં સમય ગાળતો હતો. તેણે મને પૂછ્યું, "તમે ગુરુ મહારાજનો ઉપદેશ વાંચ્યો છે?" મેં કહ્યું, "હા જી." મારી પરીક્ષા લેવા એણે સવાલ પૂછ્યો, "કહો ત્યારે, કાલીનો વર્ણ શ્યામ શા માટે છે?" મેં કહ્યું, "શ્યામ વર્ણ આકાશનો છે, આકાશ અનન્ત છે. કાલી પણ અનન્ત છે. માટે કાલી પણ શ્યામ છે." તેમણે કહ્યું, "બરાબર." હું પાસ થયો અને તેમના વાદવિવાદમાં ભળવાને લાયક થયો. તેમને

સામો પ્રશ્ન પૂછવાની મને ચળ ઉપડી. મેં કહ્યું, "સ્વામી વિવેકાનન્દની 'Kali the Mother' (કાલી માતા) એ કવિતાનું રહસ્ય સમજાવશો?" તેમણે કહ્યું, "ચાલો સ્વામી પ્રજ્ઞાનન્દ પાસે, તેઓ સમજાવશે." મારી બાજી બગડી. લાંબા વખત સુધી વિનોદ કરવાની મારી વૃત્તિ ન હતી, પણ સ્વામી પ્રજ્ઞાનન્દ પાસે ગયા પછી મારે ડાહ્યું મ્હોડું કરી જિજ્ઞાસુ બનવું જ પડ્યું. તેમણે મને કહ્યું, "તમે આ કવિતાનું રહસ્ય શું સમજો છો?" મેં ટુંકાણમાં કહી દીધું. તેમણે કહ્યું, "બરાબર છે" એટલે હું છૂટયો.

આ સ્વામી પ્રજ્ઞાનન્દ જાણવા જેવી વ્યક્તિ હતી. તેમનું મૂળ નામ દેવવ્રત બોઝ. તેઓ એક જાણીતા બ્રહ્મસમાજી હતા. મિત્રમંડળમાં તેમની ખ્યાતિ ખૂબ હતી. અલીપુર બૉમ્બકેસમાં તેઓ સપડાયા હતા, પણ આખરે છૂટયા. લાંબા વખત સુધી તેમનો મુકદ્દમો ચાલેલો તે દરમિયાન તેમને જેલમાં રહેવું પડેલું. ઘણા લોકોને જેલમાં પહેલી જ વાર એકાન્ત મળે છે અને ત્યાં આત્મપરીક્ષણ કરી તેઓ પોતાના જીવનના આખા પ્રવાહમાં પલટો કરી નાંખે છે. દેવવ્રત બોઝને એમ જ થયું. બ્રાહ્મો મટી તેઓ વેદાન્તી બન્યા અને સંન્યાસ લઇ પ્રજ્ઞાનન્દ થયા. બેલુડ મઠમાં આવ્યા પછી તેમણે બંગાળી 'ઉદ્બોધન' માસિકમાં 'ભારતની સાધના' કરીને એક સુંદર લેખમાળા લખી હતી, જેમાં હિન્દુસ્તાનને ભાગે ઇશ્વરે કયું કામ રાખ્યું છે તેની સરસ ચર્ચા કરી હતી. થોડા દિવસ પછી આ સ્વામી હિમાલયમાં માયાવતી મઠમાં મઠપતિ થઇને

રહ્યા હતા અને 'પ્રબુદ્ધ ભારત' માસિક ચલાવતા હતા. થોડાં વર્ષ આ કામ કર્યાં પછી તેમણે સમાધિ લીધી.

મારે 'Gospel of Ramkrishna Paramahansa' ('રામકૃષ્ણ કથામૃત') લખનાર 'M' ને મળવું હતું અને બની શકે તો રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં ધર્મપત્ની અને શિષ્યા શ્રી શારદામાતાનું પણ દર્શન કરવું હતું. 'M' ને અહીં બધા માસ્ટર મહાશય કહેતા. મેં મઠપતિ સ્વામી પ્રેમાનન્દની રજા લીધી. તેમણે મારી સાથે એક બ્રહ્મચારી આપ્યો. અમે એક નાનકડી હોડીમાં બેસી સામે કાંઠે ગયા અને ત્યાંથી નાની સ્ટીમલૉંચમાં બેસી કલકત્તા ગયા. રસ્તામાં બ્રહ્મચારી જોડે ખૂબ વાતચીત થઈ. તેઓ બહુ જ મીલનસાર હતા. પહેલાં બંગાળના અનેક જુવાનોની પેઠે તેઓ ક્રાન્તિકારક પક્ષમાં હતા. પછી ધાર્મિક વૃત્તિ વધતાં રાજકારણનો રસ ઓછો થયો અને એ રામકૃષ્ણ મીશનમાં દાખલ થયા. મેં તેમને પૂછ્યું, "તમારો આદર્શ શો છે?" એમણે કહ્યું, "અમને દીક્ષા મળી છે તે આત્મનો હિતાય અને જગતઃ સુખાય જીંદગી વીતાડવી એ છે. સ્વામી મહારાજે મઠના બ્રહ્મચારીઓને કહી રાખ્યું છે કે તમારી જીંદગી સોલ્જરના જેટલી કઠણ હોવી જોઈએ; તત્ત્વજ્ઞાનના કૂટમાં કૂટ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી શકો એટલી તીવ્ર અને તેજસ્વી તમારી બુદ્ધિ હોવી જોઈએ; અને ખેતરમાં કામ કરી શાકભાજી ઉપાડી બજારમાં વેચી આવો એટલી સાદાઈ, મહેનત અને વ્યવહારચતુરતા તમારામાં હોવી જોઈએ." આ બ્રહ્મચારીએ બે જ દિવસમાં ખૂબ માયા લગાડી. બંગાળી

લોકો ભાવનાપ્રધાન હોય છે એનો ખ્યાલ આ બ્રહ્મચારીએ મને આપ્યો. એને હું કોઇ કાળે ભૂલું એમ નથી.

અમે માસ્ટર મહાશય—મહેન્દ્રનાથ ગુપ્ત—ને મકાને આવી પહોંચ્યા. તેઓ પૂજામાં બેઠા હતા એટલે જરા રાહ જોવી પડી. હું રાહ જોતો બેઠો એટલામાં તેમની ભવ્ય મૂર્તિ બહાર આવી. તેમણે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં હતાં. લાંબી દાઢી છાતી પર શોભતી હતી. ગંભીરતા અને નમ્રતા એ એમની મુખાકૃતિની વિશેષતા હતી. તેઓ ભોંય પર જ બેઠા. મારા મિત્ર ગુણાજીએ 'Gospel of Ramkrishna Paramahansa 'નું ભાષાન્તર મરાઠીમાં કર્યું હતું તેમાં મારો હાથ હતો, એટલે એને વિષે જ વાતો શરૂ થઇ. મારો પરિચય થયા પછી તેમણે સમાધાન દર્શાવતાં કહ્યું, "ત્યારે 'Gospel' નું ભાષાન્તર કરનાર શુષ્ક પંડિત નથી, પણ સાધુ પણ છે."

માસ્ટર મહાશય સાથે વધુ વાતચીત ન થઇ. અમે ઉદ્બોધન કાર્યાલયમાં શ્રી શ્રીમાનું દર્શન કરવા ગયા. શ્રી શ્રીમા એટલે શારદામાતા. કાર્યાલયમાં બારણા આગળ જ એક ઓરડી હતી ત્યાં સ્વામી શારદાનન્દ બેઠા હતા. સ્વામી શારદાનન્દ આખા રામકૃષ્ણ મીશનના તન્ત્રી છે. આખી દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં રામકૃષ્ણ મીશનની સંસ્થાઓ ચાલે છે તે બધી ઉપર તેમની દેખરેખ છે, એટલે તેમના ઉપર કાર્યભાર ઘણો છે. પોતાના આસન ઉપર પગ લાંબા કરીને બેસે છે અને આખો દિવસ કામ કરે છે. એમનું શરીર ઉઘાડું હતું અને પેટ બહુ જ મોટું હતું. એક જ ઠેકાણે

બેસી હમેશ કામ કરવાનું અને બંગાળી આહારનું જ એ પરિણામ હતું. ' साधु चलता भला ' એ કહેવતનું રહસ્ય મેં નવા અર્થમાં જોયું.

' નમો નારાયણ ' કહી મેં એમને નમસ્કાર કર્યા. 'નારાયણ' કહી એમણે મને આશીર્વાદ આપ્યો. એ આપણો જૂનો રિવાજ છે. સંન્યાસીને આ જ શબ્દમાં નમસ્કાર કરાય. નમસ્કાર કરી અમે અંદર ગયા. થોડો વખત રાહ જોયા પછી દર્શનની રજા મળી. રામકૃષ્ણ પરમહંસના અનુયાયીઓ શારદામાતાને દુર્ગાનો અવતાર માને છે, અને કોઈ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય એમને પૂછ્યા વગર કરતા નથી. શારદામાતાનું દર્શન મેં અત્યન્ત ભક્તિપૂર્વક કર્યું. પતિને જ ગુરુ કરી તેમની ઇશ્વરની પેઠે જીવન પર્યન્ત સેવા કરનાર અને તેમની સમાધિ પછી ચોવીસે કલાક રામકૃષ્ણ પરમહંસના જ ધ્યાનપૂજનમાં જીંદગી વીતાડનાર આ તપસ્વિની બ્રહ્મચારિણી આદર્શ પત્નીનું દર્શન એ હું મારી જીંદગીનું એક અદ્વિતીય અહોભાગ્ય સમજું છું. મેં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. ભાષાના અજ્ઞાનને લીધે વાતચીત થઇ શકે એમ તો હતું જ નહિ. મેં ભક્તિ અને આર્જવપૂર્વક તેમને ચરણે દૃષ્ટિપાત કર્યો; તેમણે માતૃવાત્સલ્યથી આશીર્વાદ આપ્યો, અને અમે પાછા ફર્યા.

બીજે દિવસે વૈશાખી પૂર્ણિમા હતી. મઠમાં બોધિ-ઉત્સવ હતો અને ગંગા નદીને કાંઠે ' ખરદહ' નામના ગામડામાં ચૈતન્યનો ઉત્સવ હતો. તેમાં હાજર રહેવાને મઠને આમન્ત્રણ હતું. સ્વામી પ્રેમાનન્દે તે આમન્ત્રણમાં મને પણ મેળવી લીધો અને અમે બીજે દિવસે ત્યાં ગયા.

૬

ભક્તિના ધામમાં

અરડહનું નામ બંગાળના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગૌરાંગપ્રભુ શ્રી ચૈતન્યના કૃપાપ્રસાદથી નેરાનેરી લોકો આ જ ઠેકાણે શુદ્ધ થયા હતા. આ નેરાનેરી લોકો મૂળ કોણ હતા, તેઓ અશુદ્ધ શાથી ગણાયા એ કોણ કહી શકે? કોઇ માને છે કે તેઓ મુસલમાન હતા અને કોઇ કહે છે કે બલેક કાકુરે બૌદ્ધ લોકોનો નાશ કર્યો તેમાંથી બચેલા લોકો તે આ હતા. મુસાફર ઇતિહાસ અને દંતકથા સાંભળે છે, પણ તેની ચર્ચા કરવા બેસતા નથી; નવરાશ હોય તો કલ્પનાતરંગ ચલાવે છે. જ્યારે નેરાનેરી લોકોને શુદ્ધ કરવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓને ખબર નહોતી કે પોતે કોણ છે. તેઓ શા માટે બહિષ્કૃત છે એનું પણ તેમને ભાન ન હતું. તેઓ એટલું જ જાણતા હતા કે સમાજને તેમનો સહવાસ પ્રિય નથી. તિરસ્કારનું કારણ જો જાણત તો વખતે તેઓ સુધરવાનો પ્રયત્ન કરત. અને જેઓ તેમનો તિરસ્કાર કરતા હતા તેમને પણ તિરસ્કારના કારણની ક્યાં

ખબર હતી ? પરંપરા ચાલતી આવી છે માટે તિરસ્કાર કરવો જોઇયે, ન કરીયે તો અધર્મ થાય; આપણા ઋષિ-મુનિઓએ એ બધું કરી મુકયું છે; તેઓ સર્વજ્ઞ હતા, આપણે અલ્પજ્ઞ છીયે અને અલ્પજ્ઞ જ રહેવાના; કારણ શોધવા જવું એમાં ધૃષ્ટતા છે, નાસ્તિકતા છે; એટલે જે ચાલતું આવ્યું છે તે જ આગળ ચલાવવું જોઇયે;—એ વૃત્તિ સમાજની હતી. અને નેરાનેરી લોકો ? તેઓ એમ જ માનતા કે ઇશ્વરે આપણને અસ્પૃશ્ય સરજ્યા છે. આપણાં પૂર્વકર્મ ખોટાં હશે તેથી આપણે આ જાતિમાં જન્મ્યા. ઉપલા વર્ણોએ પુણ્ય કર્યું છે તેથી તેમને આપણો તિરસ્કાર કરવાનો—આપણને ગાળો ભાંડવાનો હક છે.

બન્નેને સમાધાન હતું કે આ સ્થિતિમાં કંઇ અન્યાય નથી. એવામાં ચૈતન્ય મહાપ્રભુની ભક્તિ બંગાળમાં જાગૃત થઇ. તેમને આ સ્થિતિ રુચી નહિ. ભક્તિએ નેરાનેરી લોકોને કહ્યું, " પરમાત્માને ઘેર નસીબનું રાજ્ય નથી. ઇશ્વરનું નામ લો, તમે પવિત્ર છો." નેરાનેરી પાવન થયા ને વૈષ્ણવો બન્યા.

આ શુદ્ધિ વિરોધ વગર નહિ જ થવા પામી હોય. સનાતન ધર્મનું અભિમાન ધરાવનાર 'ધર્મસંરક્ષકો' એ આ અધર્મ (?) અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં કંઈ પણ મણા નહિ રાખી હોય. પણ તેમનાં નામ સુદ્ધાં આપણે જાણતા નથી. સનાતન હિન્દુધર્મમાં પોતાના અન્ધ ભક્તોના સકંજામાંથી બચી જવાની શક્તિ છે તેથી જ તે આજ સુધી જીવતો રહી શકયો છે.

હોડીમાં બેસી નદીના પ્રવાહ પર પ્રવાસ કરવો એના જેવું કાવ્ય બીજે ભાગ્યે જ મળતું હશે. બપોરે જમીને નીકળેલા અમે બે ત્રણ વાગે ખરડહ પહોંચ્યા હઈશું. વૈશાખી પૂર્ણિમાનો દિવસ એટલે તાપ સખત પડતો હતો. પણ ગંગામૈયાના શીતળ સ્રોત ઉપરથી વહેતો પવન તડકાનો ત્રાસ હળવો કરી નાંખતો હતો. આ તરફ ઈંટ ચૂનાથી બાંધેલા નદીના ઘાટ જોવાલાયક હોય છે. ગામડાંની સ્ત્રીઓ જ્યારે પાણી ભરવા આવે છે ત્યારે તેમને જોઈને દયા ઉપજે છે. તેમની સાડી બહુ ટુંકી અને તેથી તંગ હોય છે. સાડી પહેરીને હરવા ફરવામાં તેમને ખૂબ અગવડ પડતી હશે એમ લાગે છે. પણ તેમના મ્હોડા પર દુઃખનું સ્હેજ પણ ચિહ્ન દેખાતું ન હતું. ખરડહમાં મુખ્ય મન્દિરના પ્રાંગણમાં અનેક લોકો ભજન કરતા હતા. ઝાંઝ, મંજીરા, કરતાલ, મૃદંગ વગેરે વાદ્યો વાગી રહ્યાં હતાં, અને દરેક જણ ભક્તિરસમાં એટલો માતાલ (મસ્ત) બની ગયો હતો કે જાણે દરેકને એક એક જબરદસ્ત ભૂત વળગ્યું ન હોય!

મહારાષ્ટ્રમાં પંઢરપુરમાં લોકોને ભજનઘેલા બનેલા મેં જોયા છે. પણ તેમનામાં કંઈક સૌમ્યતા હોય છે. અહીં ભક્તિની મસ્તીમાં લોકો એક બીજા સાથે હરિફાઈ કરતા હોય એમ જ દેખાતું હતું. અનેક વાદ્યોના ગજરથી અને બેહોશ થયાના હાવભાવ કરવાથી એક જાતનો ભક્તિરસ તો જરૂર પેદા થાય છે, પણ તેથી સ્વાભાવિક પુષ્ટિ મળતી હશે એમ મને નથી લાગતું. એ એક જાતનો કેફ જ ગણવો જોઈએ.

આ પછી અમે બેલુડ મઠના સંન્યાસીઓ અને બ્રહ્મચારીઓને આમન્ત્રણ આપનાર સર્જનને ત્યાં ગયા. એમણે અમને ફલાહાર કરવાનો આગ્રહ કર્યો. હું ખાંડ ખાતો ન હતો તેમજ એક જ વાર અન્ન લેવાનો મારો નિયમ હતો, તેથી મેં તો લાલ તડબૂચ ખાવાનું જ પસંદ કર્યું. ખાવાના આગ્રહની તો મણા ન હતી. અમારી સાથેના સંન્યાસીઓ વધારે લેવાની ના પાડે ત્યારે યજમાન કહે, "તમને ન ભાવે તો થાળીમાં રહેવા દેજો. અમને તેટલો વધારે પ્રસાદ મળશે." મેં વિવેકનો વિચાર છોડી દઇ કહ્યું, "બીજાનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવું એમાં ધર્મની હાનિ છે એમ હું માનું છું. ઉચ્છિષ્ટ ખાવામાં પ્રેમની એકતા છે એ હું સ્વીકારૂં છું, પણ ન ખાવામાં ધાર્મિક સંયમ છે." હું ટીકા કરતો હતો એ જ વખતે ડાબા હાથમાં પ્યાલું લઈ પાણી પીવા લાગ્યો એ જોઇ એક બંગાળી જુવાને કહ્યું, "આ શું? ડાબા હાથે પાણી પીઓ છો?" મેં જવાબ આપ્યો, "જમણો હાથ એંઠો છે. એંઠા હાથે વાસણ કેમ બગાડાય?" એ હસ્યો. એના હસવામાં તિરસ્કાર હતો. એને થતું હતું કે આ જંગલી માણસને વિવેકનું ભાન ક્યાંથી હોય? ડાબા જમણા હાથ વચ્ચેનો ભેદ એ ક્યાંથી સમજે? ડાબો હાથ તો સવારે શરીરશુદ્ધિને માટે વપરાય. તે હાથે પાણી કેમ પીવાય?" મારા મનમાં થતું હતું કે બે હાથે લોટની કણક બાંધવી હોય ત્યારે આ લોકોની ડાબા હાથની સૂગ ક્યાં ઉડી જતી હશે?

હિન્દુસ્તાનમાં સ્વચ્છતા, પવિત્રતા, લાજ, સિદ્ધ અને નિષિદ્ધ, ચોખ્ખું, એંઠું, એ વિષેની કલ્પના દરેક ઠેકાણે

ચોક્કસ થઇ ગયેલી છે; પણ એ પ્રાન્ત અથવા એ કોમની કલ્પનાઓનો મેળ ખાતો નથી. કાશ્મીરમાં હાથ એંઠો ન થાય એટલા માટે ડગલાની બાંયમાં રોટી કે રોટલો પકડી ખાનાર લોકો અને બૂટ પહેરવામાં હાથનો ઉપયોગ કરતો જોઇ હસવા હતા, અને પોતે ખાટકીને ત્યાંથી ફળો વેચાતાં લઇ ધોયા વગર ખાતા હતા! આપણા દેશના ધર્મચુસ્ત લોકો જો બીજા પ્રાન્તમાં જઇ ત્યાંના લોકોની મહેમાનગીરી બબ્બે મહિના સ્વીકારવાનું વ્રત લે તો હું માનું છું કે આપણી ધર્મ વિષેની કલ્પના ઘણી સુધરી જાય.

ફલાહાર પછી સંગીત શરૂ થયું. મેં રવિબાબુનું 'અયિ ભુવન મનમોહિની' સંભળાવવાની વિનન્તિ કરી. નવયુવકો ત્યાં ઘણા ભેગા થયા હતા, પણ 'મનમોહિની' ગાવાને કોઇ તત્પર જણાયું નહિ. એક જણે કહ્યું, "અમે અહીં ફક્ત ધાર્મિક સંગીત ગાઇયે છીયે." આખરે એક જણે આતિથ્યધર્મનો ભંગ ન થાય તેટલા માટે 'મનમોહિની ગાઇ સંભળાવ્યું અને બધાએ તે સહન કર્યું! મને શંકા છે કે એ યુવકમંડળમાં કેટલાક જણ તો ક્રાંતિવાદી હતા જ. એક જણે મને પૂછ્યું, "બંગાળી લોકોની તંદુરસ્તી વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે?" મેં કહ્યું, "સામાન્ય રીતે તેઓ નબળા દેખાય છે." પેલો મારા શરીર તરફ નજર કરી તિરસ્કારથી હસ્યો. હું સમજ્યો ને મેં જવાબ આપ્યો, "મને મહારાષ્ટ્રનો પ્રતિનિધિ નહિ ગણતા, હો." અમે બન્ને હસી પડ્યા. એણે કહ્યું, "અમારે અમારા ખોરાકમાં ફેરફાર કરવો જોઇયે. ઘઉં વગર કૌવત ન જ વધે."

બંગાળનું ગ્રામીણ જીવન બહુ જ સાદું અને સુન્દર છે. બંગાળી ઝુંપડીઓનાં છાપરાં બહુ જ રૂપાળાં હોય છે. દીવાલો સુન્દર માટીથી રંગેલી હોય છે. જ્યાં જાઓ ત્યાં ગાયન અને વાદન સંભળાય છે. પણ જાતિભેદની કડકાઇને લીધે ગામમાં એકતા બરાબર જળવાતી નહિ હોય એમ હું માનું છું. ખરદહ જેવા નાના ગામડામાં પણ મોટા મોટા પંડિતો વસે છે અને પ્રતિષ્ઠાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના વિદ્યાની ઉપાસના કરે છે.

પાછા આવતાં સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો હતો. હવે નદીના વહેણ સાથે જવાનું હતું. નદીના પ્રવાહમાં અમે તણાવા લાગ્યા. અમારી સાથેના બ્રહ્મચારીઓ રામપ્રસાદનાં ભજનો ગાતા હતા.

૭

રામની રાજધાની

મારી સાથે બુવા હતા; તેઓ રામદાસી સંપ્રદાયના હતા. શંકરાચાર્યે સંન્યાસીઓનાં દસ નામ એટલે પ્રકાર નક્કી કર્યા, ચાર મઠ સ્થાપન કર્યા, બ્રહ્મચારી-ઓના ચાર પ્રકારો નક્કી કરી આપ્યા, અને તે દિવસથી હિન્દુસ્તાનના સાધુઓના જીવનમાં એક જાતની સુવ્યવસ્થા આવી ગઇ. શંકરાચાર્ય એ ધર્મક્ષેત્રમાં સમુદ્રગુપ્ત કે નેપો-લિયન જેવા વિજેતા હતા, રાજા ટોડરમલ કે શિવાજી જેવા વ્યવસ્થાપક હતા, તુલસીદાસ જેવા કવિ હતા, બુદ્ધ ભગવાન જેવા આત્મવિશ્વાસી હતા અને જ્ઞાનેશ્વર જેવા સાહિત્યાચાર્ય હતા. તેમણે સનાતની હિન્દુઓને જે વ્યવસ્થા કરી આપી તેનાં અવશેષ હજુયે કાયમ છે. શંકરાચાર્ય સાચે જ હિન્દુધર્મસમ્રાટ્ ગણાય.

તેમણે ઠરાવેલાં સંન્યાસીઓનાં દસ નામ ગિરિ, પુરી, ભારતી, તીર્થ, સરસ્વતી વગેરે છે. બ્રહ્મચારીઓના ચાર વિભાગમાં સ્વરૂપ સંપ્રદાય નામનો એક પ્રકાર છે

તેનો એક મઠ અયોધ્યામાં છે. મહારાષ્ટ્રમાં ધાર્મિક પુનર્જીવનને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપનાર શ્રી સમર્થ રામદાસ એ જ અયોધ્યામઠના સ્વરૂપ સંપ્રદાયના હતા એમ મનાતું આવ્યું છે.

અયોધ્યા જતાં બુવાને આનન્દ અને ભક્તિના એટલા બધા ઉમળકા આવતા કે કોઈ પણ માણસ જોઈ શકત કે તેમની વૃત્તિ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં નથી.

आमुच कुळी हनुमन्त
हनुमन्त आमुच कुळदैवत
स्वरूप संप्रदाय अयोध्या मठ

આવો એક સંકલ્પ રામદાસી પંથના લોકો સવારસાંઝ બોલે છે. એ અયોધ્યામઠનું દર્શન કરવું એ બુવાને માટે અપૂર્વ લ્હાવો હતો.

મારી મુસાફરી દરમિયાન તીર્થનાં ત્રણ ધામો તરફ મારૂં ધ્યાન વિશેષ આકર્ષાયું છેઃ અયોધ્યા, હરિદ્વાર અને અમૃતસર. ત્રણે ઠેકાણે કોણ જાણે શાને લીધે પણ મારૂં ચિત્ત વિશેષ પ્રસન્ન રહેલું છે. ત્રણે ઠેકાણે મારૂં કોઈ ઓળખીતું તો ન હતું. છતાં આ ત્રણે સ્થાનનાં દર્શનથી જ અને ત્યાંના વાતાવરણના અનુભવથી જ મેં અત્યન્ત પ્રસન્નતા અને આલ્હાદ અનુભવેલાં છે—ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન સમયનાં પણ એક જ જાતનાં.

કાશીજી જતાં પહેલાં માણસે કાશીનું જે કલ્પનાચિત્ર મનમાં દોરી રાખ્યું હોય તેના પ્રમાણમાં કાશીનું પ્રત્યક્ષ દર્શન નિરાશાજનક તો ન જ નીવડે. ગંગાના પ્રવાહ પર

હોડીમાં બેસી ઘાટ પછી ઘાટ જોતા જતા માણસના મ્હોડામાંથી જરૂર આશ્ચર્યના ઉદ્‌ગાર નીકળી જાય કે ' મેં નહોતું ધાર્યું કે કાશીજીનો દેખાવ આટલો મનોહર હશે—આટલો ભવ્ય હશે ! '

અયોધ્યા વિષે એથી ઉલટું છે. અયોધ્યા તો રામ રાજાની રાજધાની. અયોધ્યાનું નામ સાંભળતાંની સાથે કલ્પનામાં એક અતિ વિશાળ મનોહર નગરીનું ચિત્ર જ ખડું થાય. આટલી ભવ્ય કલ્પના લઇને માણસ ગયો હોય ત્યાં તો અયોધ્યાનું સ્ટેશન જોઇને જ નિરાશ થઈ જાય. જ્યાં હરહમેશ લાખો યાત્રાળુઓનો આવરજાવર છે ત્યાં તેમની સગવડની કશી સંભાળ નથી રાખવામાં આવતી એમ જોઇ આજનું રાજ્ય દેશી પ્રજા માટે નથી જ અને તેમાં પણ ગરીબોને માટે તો નથી જ નથી એવી ખાતરી થયા વિના રહેતી નથી.

અયોધ્યામાં નદીનો પ્રવાહ ઘાટથી બહુ જ દૂર ગયેલો છે. નદીનો પટ બહુ જ પહોળો અને તેથી રેતાળ છે. રેતી ઉપરથી જતાં ગાડાંને બહુ મુશ્કેલી પડે છે તેથી ત્યાંના લોકોએ ચીલા નીચે લાકડાનાં બબ્બે પાટીયાં પાથરવાની યુક્તિ શોધી કાઢી છે. ગાડાંનો રસ્તો નદીના પટમાંથી ત્રાંસો જતો હોવાથી ખૂબ લાંબો છે. એ આખે રસ્તે ચીલાની જગાએ લાંબાં લાંબાં પાટીયાં રેલની માફક મુકેલાં છે. ગાડાં આ પાટીયાં પરથી ચાલે છે. પણ ગાડાંઓની વિટંબણાઓનો પાર આટલેથી નથી આવતો. પવનનો વટાળીઓ આવે એટલે આ પાટીયાં રેતીમાં ઢંકાઈ જાય

છે. પછી રસ્તો ક્યાં ને પાટીમાં ક્યાં એ શોધવા માટે એક પુરાતત્ત્વ ખાતું ખોલવું પડે. છતાં લોકોએ આનો પણ એક ઉપાય શોધી રાખ્યો છે. રસ્તાની બન્ને બાજુ પર કાંટા, ઝાંખરાં ને ઘાસની એક હાથ ઉંચી વાડ બાંધે છે, જેથી પવનને લીધે આવતી રેતી ત્યાં જ અટકી જાય. રેતીના ભારથી વાડ અંદરની બાજુ નમી ન પડે એટલા માટે અંદરની બાજુએ રેતીનો ઢગલો કરી વાડને ટેકો આપેલો હોય છે. નદીનાં પાણી ઉતરી જાય એટલે ફરી પાછો આવો રસ્તો તૈયાર કરવો પડે. સહરાના રણમાં જો ઉંટની સગવડ કુદરતે ન કરી આપી હત તો ત્યાં પણ લોકોને આ જ ઢબની પણ કોઈક ભારે જંગી વ્યવસ્થા કરવી પડત.

નદીમાં ન્હાઇને પાછા વળતાં અયોધ્યાનગરીનાં અને તેના ઘાટનાં એકાએક દર્શન થાય છે. અયોધ્યામાં બધે ચૂનું જ કામ થાય છે તેથી બધાં મન્દિરો સુધાધવલ* દેખાય છે. આપણે ન્હાઇને નગરમાં પ્રવેશ કરતા હોઇએ તે વખતે બધાં મન્દિરોમાં ઘંટારવ થતા હોય, યાત્રાળુઓ ભાતભાતના ચળકતા લોટા અને ધજા ઉપાડીને આવજા કરતા હોય, ઘણાના હાથમાં ચંદન, કુંકુમ અને પુષ્પની થાળીઓ હોય અને દરેક જણ રામ રાજા, સીતારાણી અને બજરંગ બલી હનુમાનજી જય મનાવતું હોય! એવો પ્રસંગ માણસના મન ઉપર કાયમનો કોતરાયા વિના રહે ખરો? પાષાણ જેવી જડ સ્મૃતિ હોય તો તેના ઉપર પણ

* સુધા=ચૂનો; ધવલ=ધોળું.

આવું સ્મરણ અશોકના શિલાલેખની પેઠે હમેશને માટે જડાઇ જવાનું.

ન્હાઇધોઇને અમે દર્શન કરવા નીકળ્યા. અયોધ્યામાં વાંદરાઓ ન હોય એ તો બને જ કેમ ! વાનરોની મદદથી રામચન્દ્રે સીતાની ભાળ લગાડી અને લંકા જીતી લીધી એના બદલામાં પોતાની પાછળ વાનરોને અયોધ્યાનું રાજ્ય સોંપી ગયેલા જણાય છે. આજે પણ વાનરોનો નિષ્કંટક અમલ ત્યાં ચાલી રહ્યો છે. ઇતિહાસકારો કહે છે કે છેક જ પ્રાચીન કાળમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાંથી જે માલ પરદેશ જતો તેમાં મોર અને વાંદરાઓની પણ નિકાસ થતી. રામચન્દ્રે પણ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાંથી વાંદરાંનું એક ટોળું વસાહત કરવાને માટે આણ્યું હશે કે શું? વસાહત કરનાર લોકોનો વિસ્તાર ઝપાટાબંધ થાય છે એમ માનવવંશશાસ્ત્રીઓ કહે છે. એ તત્ત્વ પ્રમાણે મથુરા–વૃન્દાવનની વાનર વસાહતની વૃદ્ધિ થઇ હશે. આજે અયોધ્યા કરતાં મથુરા–વૃન્દાવનની તેમની વસાહત વધારે જાહોજલાલી ભોગવે છે.

અયોધ્યામાં મન્દિરો અને મૂર્તિઓ તો અનેક છે, પણ રાજમહેલમાં જેગોવિન્દનું કે વિષ્ણુનું જે મન્દિર છે તેમાંની મૂર્તિ અસાધારણ છે. એ મૂર્તિ છે તો કાળા પત્થરની, પણ કાળા રંગમાં ઘાડા લીલા રંગની છટા છે તેથી એની શોભા બહુ જ વધી છે. રસિક ભક્તોએ શ્રીકૃષ્ણને શ્યામસુન્દર કલ્પી કયું કલાવિધાન સાધ્યું છે તેની કલ્પના આ મૂર્તિ જોતાં આવે છે.

અમે એ મન્દિર જોવા ગયા ત્યારે બપોરના અગિયાર બારનો શુમાર હશે. મન્દિરના સેવકો એટલે કે બ્રાહ્મણો આરતીને માટે ભેગા થયા હતા. सत्यं ज्ञानमनन्तं એ સ્તોત્ર બહુ જ મીઠા અને સુસ્વર અવાજમાં મધુર આલાપ સાથે ગવાતું હતું. રાજમહેલમાં દરેક વિભાગ ઉપર તે તે વિભાગના નામનું પાટીયું ચોડેલું છે; અને એ બધાં નામ સંસ્કૃતમાં છે એ તરફ મારૂં ધ્યાન ગયા વગર રહ્યું નાહ.

અયોધ્યામાં મુખ્ય દર્શન તો હનુમાનગડી પરના હનુમાનનાં છે. ત્યાં યાત્રાળુઓની ભીડ વધારેમાં વધારે હોય છે. કોઇ નારિયેળ લઇ જાય તો કોઇ પેંડા; કોઇ વળી હનુમાનને પંખો કરે. મોટા પંખાની દોરીનો છેડો મન્દિર બહાર રાખેલો છે. જેને શ્રદ્ધા હોય તે પંખો કરે ને ધન્ય થાય. પવનકુમારને માથે પંખો ચાલે એ યોગ્ય ગણાય કે અયોગ્ય એના જ વિચારમાં હું તો ગુંથાયો હતો. બુવા સાથે તો ચર્ચા થાય તેમ હતું નહિ. તેઓ તો ભક્તિઘેલા થયા હતા. તેમણે આણેલો ભોગ જ્યારે હનુમાનને ચડાવવામાં આવ્યો ત્યારે તો તેમનાં નેત્રમાંથી ધન્યતાનાં અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તેઓ તો ધન્ય થયા જ; તેમની આ ભક્તિનું દર્શન કરી હું પણ ધન્ય થયો.

ગડી ઉપરથી ઉતરીને રામજન્મનું સ્થાન અને એવાં બીજાં રામાયણપ્રસિદ્ધ સ્થાનો જોવા અમે ગયા. આ બધાં સ્થાનો મુસલમાન ભાઇઓની ઘેલછાનો ભોગ થઇ પડેલાં એમ મેં ત્યાં સાંભળ્યું. આજનાં તે સ્થાનો તેમની પ્રાચીન સ્થિતિની સ્હેજ પણ ઝાંખી કરાવે એવાં રહ્યાં નથી.

શ્રી ભૈરવ જેમ કાશીના કોટવાલ છે તેમ શ્રી મત્ત-ગજેન્દ્ર અયોધ્યાપુરીના કોટવાલ છે. એમની કથા કે માહાત્મ્ય મને ત્યાં જડયાં નહિ. દર્શનો પૂરાં કરી અમે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં જમવા ગયા, પણ એના ઘરની સ્વચ્છતા જોઇને જ ધરાઈ ગયા. ઘરના આંગણામાં એક વેંત લાંબો ને એક વેંત પહોળો પથરો પડયો હતો. અમે ત્યાં ગયા તે વખતે એટલે ખરે મધ્યાહ્ને બ્રાહ્મણની છોકરી એ પથરા પર બેસી દાતણ કરતી હતી. થોડી વાર પછી એક નાના છોકરાએ પાસે જ પ્રાતર્વિધિ પૂરો કર્યો. માએ છોકરાને એ જ પથરા પર બેસાડીને ધોયો, અને તેનું પાણી સુકાઇ જાય તે પહેલાં જ તે શિલા ધોઇ તેના પર કોઠાની ચટણી વાટી. ઘરમાં કપડાં અને વાસણનું અરાજક હતું. ચૂલામાંથી ધુમાડો નીકળતો હતો, ને બ્રાહ્મણના મ્હોડામાંથી ગાળો. આખરે એને ત્યાં ભાવ્યું એટલું ખાધું, ઘટે એટલી જ દક્ષિણા આપી દીધી અને અમે અયોધ્યા છોડયું.

અયોધ્યામાં સરકારી કચેરીઓ વગેરે કશું નથી, કારણ પાસેનું ફૈઝાબાદ શહેર જ જીલ્લાનું થાણું છે. બધા પ્રતિષ્ઠિત લોકો ત્યાં જ રહે છે. અયોધ્યાની વસ્તી તો મુખ્યત્વે કરીને યાત્રાળુઓ, તેમના ઉપર ગુજારો કરનાર પંડાઓ અને સાધુઓની જ છે. સાધુઓ પણ ખાસ કરીને નાગા બાવા. આ લોકો બારે કર્મકાંડી હોય છે. હાથે રાંધીને ખાય છે અને આખો દિવસ ચલમ પીયે છે. કેડે લંગોટી અને લાકડાના મોટા મોટા મણકાની માળા પહેરે છે. આખો દિવસ રામજીની વાતો કરે, તુલસી રામાયણના દુહાઓ-